

О пријатности и непријатности економског рада, 1940.

Садржај

Неколико претходних речи

Економски рад

О пријатности

О пријатности економског рада

Општа анализа радне пријатности одн.
непријатности

Извесна разматрања о пријатности рада у
економско-социолошкој литератури

Изучавање потреба као претпоставка правилне
организације рада

Значај радне пријатности у погледу радног исхода

Посебна разматрања о пријатности економског рада

Подела рада посматрача са те стране

О замору. Општи поглед на питање дужине радног
времена

Сазнавање, откривање

Друштвеност

Лепо у раду

О независности у раду

Безбедност живота и рад

Питања у вези са поседовањем

Свест о корисности. Поштовање рада

О правичности и једнакости. О облику најамнице

Морална дужност рада

Техничка подела рада и радна пријатност. Питање досаде, монотоније у раду, њено тумачење

Значај веће или мање пријатности рада у погледу висине награде

Захтев за радном пријатношћу. Поштовање личности и повољно устројство рада

Библиографија

331.101.3

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

МАНИСК

~~14907~~

О ПРИЈАТНОСТИ И НЕПРИЈАТНОСТИ ЕКОНОМСКОГ РАДА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

КУЗМАНОВИЋА А. БОЖИДАРА

одбрањена 29 јуна 1940 године пред испитном комиси-
јом коју су сачињавали Тодоровић Дг. Милан, редован
професор, као претседник комисије, и Жујовић Дг. Ми-
лан, ванредан професор, и Дуканац Дг. Љубомир, до-
цент, као чланови комисије

БЕОГРАД, 1940

Уведено у нови инвентар бр. ~~2230~~

1 јануара 1942 год.

Београд

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

О ПРИЈАТНОСТИ И НЕПРИЈАТНОСТИ ЕКОНОМСКОГ РАДА

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

КУЗМАНОВИЋА А. БОЖИДАРА

одбрањена 29 јуна 1940 године пред испитном Комисијом коју су сачињавали Тодоровић Дг. Милан, редован професор, као претседник комисије, и Жујовић Дг. Милан, ванредан професор, и Дуканац Дг. Љубомир, доцент, као чланови комисије

БЕОГРАД, 1940

О ПРИЈАТНОСТИ И НЕПРИЈАТНОСТИ
ЕКОНОМСКОГ РАДА

Др. бр,
39265

НЕКОЛИКО ПРЕТХОДНИХ РЕЧИ

Радном догађају је у теорији и пракси већином посвећена пажња у погледу на продуктивност, то јест с обзиром на количину и каквоћу производа, производне трошкове, и слично. Значај психичких осећајних фактора за продуктивност најчешће се превиђао, те су отуда и истраживања, како се рад може учинити пријатнијим, какве материјалне околности треба да се пруже ради тога, вршена у много мањем обиму но што су вршена истраживања о начинима како да се материјалним околностима подигне учин (ефект) рада, — материјалним околностима које углавном не би деловале кроз човекову душу. Прилично се касно увидео шири значај психичких околности као таквих и на сам производни успех. То вреди и за Тајлорова истраживања;¹⁾ Тајлоров начин и мање или више слични системи рада воде рачуна једино о извесним нижим психичким околностима, као у погледу награђивања најамника, док тежиште њихових посматрања лежи у одређивању путева како се може увођењем целисходних покрета, распоредом радног простора, додељивањем сваком дужности на којој ће најбље користити, и слично, појачати производња, односно радна снага и капитал боље искористити.²⁾ Потребно је међутим више посматрати рад и са стране оних који га врше, и то посматрање може имати великог значаја како за оне који непосредно учествују у раду, тако и за оне које занима успех у раду. Да се рад није по-

¹⁾ Frederick Winslow Taylor: Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung, 1919 (Übersetz). Rudolf Seubert: Aus der Praxis des Taylor-Systems, vierter Nendruck, 1920.

²⁾ Још је Vauban око 1700-те године вршио избор целисходних покрета својих раденика запослених на копањима утврђења, и у том погледу је претходио Тајлоровом систему (стр. VI-VII предговора L. Bacqueyrise-а у делу: J.-M. Lahu, La sélection psychophysiologique des travailleurs, 1927.)

сматрао са те стране, да се објаснити и околношћу, да они који су меродавни за устројство рада већином у њему не учествују непосредно, или не под истим околностима, те туђу муку уопште не доживљују, туђа недаћа није и њима заједничка, као и околностима, да се без обзира на радну непријатност потребан рад могао изнудити услед друштвених околности послодаваца и послопрималаца, или околношћу да се није увиђао у довољној мери значај извесне радне пријатности по радни исход — особито онде где ритам и начин рада нису сасвим наметнути —, који радни исход некад не само да надокнађује могуће апсолутно повећање производних издатака, већ значи и чисту корист за предузетника.

У овој расправи се жели изнети основа пријатности односно непријатности економског рада, објаснити она. Овде се неће говорити искључиво о пријатности појединих врста радова, о раду нашег или неког другог земљорадника, нити земљорадника уопште..., као ни, још мање, о пријатности рада доба које је мање или више претходило нашем времену, — зато што би то било овде немогуће, ако би се желела да постигне потпуност; тим се описивањем не би ни много добило, пошто су осећања у знатном делу личног, посебног обележја; овим је ускраћено и једно невесело излагање: рад мноштва људи, жена и деце је био, а и данас није много боље у том погледу, рад невољника, и описивати га са његовим ближим и даљим околностима у повесници и данашњости било би добрим делом позлеђивати беду, — а овим радом се не иде на то да се троне. Наука може и има да врши сажимања, уједињавања, уопштавања, да да оквир, формулу, у коју ће се моћи унети кад се хоће потребни податци и наћи решење појединог питања које се поставља, и у том уопштавању треба ићи до крајњих корисних граница. Вредност општих формула се у друштвеним наукама мање осећа, јер вредности које треба у њих уносити да би се добио одговор нису нешто одмах лако одредљиво, но вредност општих формула остаје и крај свега тога што садржај који се има унети бежи од потпуног дохвата; чиста теорија много пута служи као путоказ онима који у животу имају непосредно, практично, да решавају проблеме. Ипак ће се у овој расправи приликом посебнијих излагања о пријатности економског рада поглавито мислити на радеништво, и то на радеништво индустрије,

пошто је положај ових особа од особитог интереса у економском и социолошком погледу, — због њихове бројности, непосредног учешћа у производњи, као и због положаја у раду и животу који је понајмање повољан те изазива највише забринутости и ставља многе проблеме за решавање. Оно што се излаже поводом индустриског радеништва вреди у — многосте и за друге редове радеништва, па и за редове других, приватних или јавних, намештеника. При овоме се не сме заборавити да међу припадницима најамничких група у ширем смислу има великих разлика, и да су поједине групе психолошки и социолошки ближе на пример имућнијим слободним професијама односно предузетничким редовима но нижим редовима радеништва. Тако су управници предузећа који располажу високом наградом сасвим блиски имаоцима предузећа. Па ни питање индустријских раденика није једноставно: у извесним срединама се многи квалификовани раденици друштвено осећају једнаким средњим независним редовима, и друштвено и имовински стварно стоје на истом нивоу са овима, и више су „грађани“ по духу и стандарду живота од многог средњег грађанина наше средине.¹⁾ — Овде се не мисли сувише подробно говорити ни о значају који има радна пријатност или непријатност на радни успех, а који значај није нимало за занемаривање, ни у погледу друштва, то јест потрошача и слично, ни у погледу самих учесника у раду који могу стицати већу награду, имати краћи радни дан, и друго. У овој расправи се може и треба само у општим цртама изложити то врло сложено питање, наиме како се питање значаја пријатности у погледу боље производње поставља у теорији; резултати који су на том пољу постигнути у животу и ближа запажања која су учињена приликом дугих посебних студија могу услед своје сложености овде бити једино наговештени.

Питање о пријатности и непријатности економског рада није чисто економско питање утолико што је сама појава пријатности предмет посебне науке — психологије. По питању пријатности економског рада би скоро подједнако били

¹⁾ Ernst Pistor: Ein Beitrag zur Psychologie des amerikanischen Arbeiters, у Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1903, Band XXV. Овај положај и став америчких квалификованих раденика је и данас једна од сметњи уједињавању раденичких синдиката.

позвани да расправљају како психолог, тако и економиста; спољне узев психолог би био више позван, утолико што је пријатност одн. непријатност економског рада само један вид пријатности одн. непријатности уопште; међутим мислимо да је економист више позват да се бави овим питањем, и то поглавито зато што је боље упознат са разним прошлим и садашњим видовима и условима економског рада, и што он има више разлога да се бави овом посебном граном делатности; но како би расправљање чистог психолога било сувише удаљено од свакидашњице, а решење чистог економисте се излаже незгоди — која се више пута догодила — да буде сувише мало психолошки верно, то би најповољнији био случај да оваква питања бивају решавана у заједници од стране економисте и психолога, ако код једног лица већ не би била довољно употпуњена потребна гледишта; израдицу ове расправе даје његово раније интересовање за питања психолошке области потстицај, да се, бавећи се економијом, забави и овим питањем.

Економиста је уосталом и иначе често пута принуђен да се бави питањима која су једновременно предмет и других наука, које за крајњи предмет имају човека или друштво; може се рећи да је цела економска наука прожета питањима мање више психолошким. Такав је случај са расправљањем о потребама, које заузима толико места у општим економским делима, или са случајем облика најамника, са трошењем добара, са расправљањем о психичким последицама поделе рада, и друго; у науци је истакнута и улога појединих околности рада у одређивању висине награде, као већа или мања сигурност, већи или мањи углед који рад са собом доноси..., истакнута је улога појединих околности рада у погледу избора позива, напуштања извесних врста делатности, и тако даље; чак је према субјективном облику теорије вредности према раду, који заступа Clark,¹⁾ за вредност добра меродавна количина пријатности и непријатности која је доживљена при том раду.²⁾ Из свега овога се види у колико вели-

¹⁾ Dr. Fritz Giese: Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft, 1930, стр. 410... (Gerhardt).

²⁾ А не време... посвећено стварању добра, како то хоће објективна теорија вредности према раду.

кој мери психолошка питања претстављају предмет економског расправљања, и, посебно, колико је економско питање питање пријатности економског рада. Осим тога питање појачања, побољшања производње је изразито економско питање, а у том погледу је баш и „расположење“ онога који је на раду од великог значаја.¹⁾

У погледу могућности радне пријатности као такве постојала су и извесна предубеђења, која ни данас код многих нису отклоњена. Многи држе економски рад за нужно непријатан, и отуда још увек није излишно позабавити се самим питањем могућности пријатног економског рада, видети да ли непријатност нужно овај прати, и да можда не треба да уђе и у сам појам економског рада, као што извесни економисти држе. То нас наводи да ради исправног приступања правом предмету наше расправе претходно изложимо која обележја чине извесну делатност економским радом — питање које се у многим економским делима и не додирује ближе, и чије решење задаје прилично тешкоће. Одређење појма економског рада додирује донекле и питање опсега саме економије, но њен опсег је шири утолико, што се она наравно не бави само економским радом као таквим, већ и односима при привредном току, њиховом узрочношћу, њиховим последицама, законима производње и привредног развизка, средствима размене и слично.

¹⁾ Ушло је у обичај чак да се у оквиру економске науке расправља и по питањима која су у прилично посредној вези са средишним питањима ове. Тако се и у оквиру општих расправа посвећује много места популационим питањима, питању пољопривредног, социјалног и другог осигурања, што се некад своди на опширно излагање установа и мера, без довођења у ближу везу са питањима производње.

ЕКОНОМСКИ РАД

У науци се говори некад о раду¹⁾ уопште, но не постоји јединство погледа по питању одређивања његовог појма. Овом се изразу хтелo дати неко посебно опште значење, док је он сам за друштвене науке можда сувишан. Он се може употребљавати као синоним изразу делање, делатност. За економију је од значаја посебан вид људске делатности — економски рад, и његов појам је потребно одредити, као један од основних појмова економске науке.

Јасно је да за економску науку може доћи у обзир само свесна и вољна делатност, и то најпре, мишићни покрет, или умни рад; свесност и вољност су од значаја само у односу на скупност делања, док поједини делови делања могу отступати од овог захтева — случај аутоматског рада. — Имају се одредити остала обележја делатности, која се морају прикључити особинама свесности и вољности да би делатност била економски рад. При томе се може послужити са неколико изразитих делатности, и тим путем одредити, где се мисли да почиње и где да се свршава опсег економског рада. Нека буде почето са оним стањима, где човек или заједница делају тако, да се до праве размене не долази. Међу овим случајевима не може бити сумње да је рад на градњи своје пољопривредне справе, на пример, на обради своје њиве, на готовљењу свог хлеба који ће се ту и употребити за исхрану, економски рад; исто важи за чињење одеће, градњу стана, прављење оружја ради лова или ради сигурности. Гајењу дувана такође не би могла да буде спорена особина економског рада, но онда се нема разлога спорити та особина ни раду око гајења цвећа. Допусти ли се то, онда је такав случај и са прављењем кичице за сликање ради укра-

шавања свог боравишта. Пошто је прављење пољопривредне справе несумњиво економски рад, онда је и делатност на изради направе за телесну вежбу по истом основу економски рад (неопходност не игра улогу, јер ни дуван није неопходан, па је ипак његово гајење економски рад). Како је прављење и размишљање при изради ових поменутих предмета економски рад, то су економски рад и покушаји и размишљања како да се ови предмети начине најбољим, најцелисходнијим, и слично. Делатност физичка или умна при којој се непосредно задовољавају своје телесне или духовне потребе не би долазила у опсег економског рада, као обедовање, шетање, лоптање, сликање, играње шаха. . . , пошто се мора разликовати економски рад као стваралачки извор од самог задовољавања потреба, како је уосталом и опште примљено; економским радом се дакле посредно задовољава потреба, што је случај са раније наведеним примерима; међутим не би се могао свакој делатности, којом се посредно задовољава потреба, дати назив економског рада: уметничка делатност која је управљена на стицање доброг имена . . . није економски рад. Мора се наћи још једно, или више обележја, која се имају придружити наведеним обележјима — свесности, вољности, и посредности — да би се извесна делатност појавила као економски рад. Ставља¹⁾ се захтев, да рад служи стварању извесног предмета.²⁾ Не мислимо да је овим исцрпено питање, које околности деловања има да су дате, да би постојао економски рад. Чињење једне скулптуре са циљем да се стекне благонаклоност једног моћника испуњава све до сад изнете услове, па ипак се не би могло назвати економским радом. Држимо да би околност, која до сада захтеваном има да се придружи, била та, да се предметом делатности има ићи на задовољење својих телесних потреба, — то јест потреба чула, или потреба мање више телесне це-

¹⁾ Handwörterbuch des Staatswissenschaften, vierte Auflage, I Band 1923, стр. 372, — наведено и такво гледиште John Stuart Mill-a.

²⁾ Како се одавно износи, предмет се заправо никад не ствара, већ се врше промене у постојећој материји; ту би могло да се подведе и стварање снаге, енергије, на пример електричне. Премештај предмета у простору, односно долажење у други просторни однос са њима, претставља такође извесну промену на предмету, извештан вид стварања корисности, како је то опште примљено.

¹⁾ На овом месту наравно није говор о раду у смислу физике, психологије, медицине, и слично.

лине —, или потреба нетелесних које су у вези са телом, — које све потребе бисмо могли скупно назвати економским потребама.¹⁾ Прављење кичице служи економској тежњи пошто тежња за лепим у питању спада донекле у чулне тежње; прављење оружја ради сигурности је економски рад, пошто се њиме иде на задовољавање потребе телесне целокупности...; чињење предмета, који имају да покрију стидне делов примитиваца, или чињење предмета, који имају као телесни украс да допринесу допадању трећима,²⁾ је економски рад, јер служи задовољавању потреба које стоје у извесној вези са телом у том смислу, да се тело и телесне околности показују као средство за задовољавање других потреба;³⁾ чињење скулптуре да би се стекла благодатност није економски рад, пошто тело односно телесне околности није средство задовољавања других потреба; чињење кипа божанству је економски рад, ако се овим иде на одржавање свог живота — погрешност додељивања моћи кипу односно божанству не чини рад некономским.

¹⁾ Ни чини нам се оправданим мишљење, да се потребе не могу делити према својој природи на привредне-економске, и некономске, и да су економске потребе према томе оне, за чије задовољење не стоје на расположењу већ дата довољна добра, него се радом морају створити, односно не могу се уопште умножити. Са овим стоји у вези називање економским само оних добара, која по природи нису дата у довољној количини, према чему слободне воде, сунчева светлост, изобилни природни плодови неких примитивних крајева... не би били економска добра, — мишљење које нам се такође чини неоправданим; у питање појма економског добра овде није потребно улазити, пошто се економско добро у науци врло широко схвата, те обухвата и права, и саме услуге — дакле рад — и тако даље. — Wilhelm Lexis (Allgemeine Volkswirtschaftslehre, 1910, стр. 14) налази да ван привредних има „унутрашњих потреба, које уопште не могу бити задовољене спољним средствима, има потреба за господарењем и моћи, даље такође таквих за личних односима... као потреба за пријатељством, љубављу, чашћу...“, но и ово мишљење није прихватљиво: све су потребе унутрашње, и све се потребе задовољавају спољним средствима, — али ако се тумачење не може прихватити, суштина може.

²⁾ Такође вршење измена на своме телу — тетовирање, дотерирање — може претстављати случај економског рада; тело се може уподобити предмету у овом смислу.

³⁾ Ако би се ишло украшавањем тела на сексуално допадање ради сексуалног задовољавања, имао би се случај задовољавања чулних потреба.

Овде би се, држимо, могло зауставити са одређивањем околности које делатност чине економском. Према реченом економски рад би се могао одредити као: делатност, физичка или умна, управљена, непосредно или посредно, на стварање свог предмета, који ближе или даље служи потоњем задовољењу извршиоаче економске потребе — реч је стално о стањима где се права размена не појављује.

Што се тиче случајева, где се долази до размене, унапред се сме рећи, да је стање у основи истоветно: рад или предмет који се дају у размену играју исту улогу, коју, у случајевима где се не долази до размене, има сваки даљи припремни рад, дакле рад који посредно служи стварању предмета; као што је економски рад израда свог наковња на ком ће се изградити нека своја пољопривредна алатка, тако је исто економски рад справљање хлеба, који ће се отуђити, а са добивеном противвредношћу набавити потребна пољопривредна алатка за своје имање. Одређивање општег појма економског рада би гласило као малочас наведено, с тим да се израз: управљена, непосредно или посредно, на стварање свог предмета — замени изразом: управљена... на стицање предмета.

Потребно је међутим учинити извесне допуне. Економски рад се наине може састојати не само у покрету, него и у стању које није испуњено покретом: службеник предузећа који очекује поруџбине, лекар који очекује болеснике, радник који седи у возу који га носи на место рада... могу служити као пример тога. Економски рад, осим тога, се може састојати не само у делатности управљеној на стицање предмета, него и у делатности управљеној на одржавање предмета — случај обилажења свог добра, своје житнице...

Економски рад је, према томе, држање управљено, непосредно или посредно, на стицање или одржавање предмета, који ближе или даље служи потоњем задовољењу извршиоаче економске потребе.

Потребно је извршити још једну допуну предњих излагања. Ради тога нека буду узети у разматрање прво случајеви код којих се долази до размене. Према доде изложеном била би на пример економски рад делатност — услуга, која би као противвредност имала услугу у виду поучавања у науци, игри..., ако би се овим развијањем способности

ишло на стицање средстава за живот, то јест предмета којима би се задовољила извесна економска потреба; или, економски рад би била делатност лекара који добија новчану награду за свој рад, којом ће доћи до задовољења својих економских потреба...; у свим овим случајевима у низу од рада до задовољавања своје економске потребе наилази се на извешан предмет. Не види се међутим довољан разлог зашто се лекарева делатност на пример не би назвала економском и онда, кад има као противвредност извесно неговање и слично, иако се у низу од рада — лечења, па до задовољења својих економских потреба предмет не појављује. Ако се то допусти код ових случајева, постављало би се питање, да није сличан случај и код делатности, при којој се не долази до размене. Налазимо да се тешкоће које по овом настају имају на следећи начин отклонити. Економски рад није непосредно задовољавање економских потреба — непосредно задовољавање је у опсегу потрошње... —, и да би он могао допринети будућем задовољавању економских потреба, мора да себе продужи, мора да се конкретизира, објективна, претвори у нешто што из њега извире а што није он као такав. Тај објективисани рад може бити претстављен или створеним предметом, или путем размене стеченим предметом, или путем размене стеченом услугом, или развијеном способношћу.¹⁾ Рад може бити и вишеструко објективисан, истодобно, или сукцесивно у времену; тако извесна делатност може бити објективисана у извесној услузи која се врши на предмету, те је онда и предметом објективисана. Економски рад према реченом не претпоставља нужно у свом низу до задовољавања економске потребе учешће извесног предмета као посредног чиниоца. — При помену развијености способности као исхода рада мислимо на оно развијање способности, којим се иде на доживљавање задовољавања економске потребе (не на пример чисто мисаоне).²⁾ То задовољавање

¹⁾ Jean-Baptiste Say (Cours complet d'économie politique, troisième édition, tome I, 1852, стр. 135 и 141) говори о привредним способностима, надарености, стеченим или не, као о капиталу. Alfred Marshall (Principes d'économie politique, tome premier, 1906; стр. 163, trad.), следујући Hermann-у, назива унутрашњим добрима личне особине и способности за делање и за задовољство.

²⁾ Не би се могло рећи, да се поучавање односно самостално

може долазити не само преко обављања привредних позива и слично, већ и без тога. Како је гајење цвећа економски рад, нема се основа спорити то вежбању у сликарству, музици... пошто се овим, као и гајењем цвећа, иде на задовољавање извесних естетских — дакле добрим делом и чулних — потреба; код гајења цвећа посредни исход рада је у спољнем свету, ван особе, — код вежбања у музици је у особи, што не мења ствар.¹⁾

Тако исправљен појам економског рада би гласио: држање управљено на потоње — дакле преко предмета, услуге, развијене личне способности — задовољавање своје економске потребе.²⁾

У појму економског рада према томе, држимо, нема места околности, да делатност мора бити напорна, непријатна; не бисмо се могли прикључити гледишту Roscher-a,³⁾ да у појам рада увек долази обележје тегобе, покрај околности да се иде циљу који лежи ван саме делатности.

Економски рад се може схватати објективно у том смислу, да се има водити рачуна о томе, да ли се он на крају показује као управљен на посредно задовољење извесне економске потребе; рад на обделавању свог воћњака је према томе економски рад, ако плодови буду коришћени, ма да га је вршилац обделавао без намере да се користи плодови-

вежбање у науци, игри... и иначе показује на крају као повољно за стицање предмета економске потребе, тиме што се подиже општа култура, потстиче радост, пошто би се онда с тим правом могло рећи и да је узимање хране, или почивање, економски рад.

¹⁾ Слично и J.-B. Say, op. cit., стр. 152: ...Ако су то само способности за задовољство, одакле се не намерава вући никаква корист, и оне претстављају опет капитал чија је рента задовољавање које оне доносе особи у чију корист је тај капитал био нагомилан.

²⁾ Као што је спасавање своје њиве од поплаве подизањем насипа економски рад, исто је тако економски рад и уништавање звери у одбрани свога тора; у овом је случају рад објективисан у непромењености, другим речима у сачуваности тора, значи у предмету. Слично је и са способношћу: економски рад је и она делатност којом се иде на очување способности, као на пример дуго ходање у циљу лечења. — Стицање права на услугу, као облик објективисаног рада, може бити и стицање права да се неко уздржи нечега, не учини нешто, — и овде се ради о праву на услугу.

³⁾ Wilhelm Roscher: System der Volkswirtschaft, erster Band, vierundzwanzigste Auflage, 1906, стр. 106.

ма, већ само из жеље, на пример, да се креће и телесно замори; раду, који је имао тражену управљеност, буде ли намена промењена тако, да се рад не показује више као посредно задовољавање економске потребе, не би се са ове тачке гледишта могао дати назив економског рада, — сем ако би задовољење економске потребе било осујећено вишом силом, природном или друштвеном, и слично: рад на производњи плодова — жита... — који наредбом власти бивају отстрањени од коришћења, ипак остаје економским, као што је то и рад чији производ уништи природна непогода, или проналажење без жељених резултата, или уметничко стварање које остане без икаквог успеха у јавности. Рад се може схватити и субјективно, и у том случају би економски рад била она делатност којом је вршилац ишао на постојеће задовољење економске потребе, без обзира да ли је до задовољења дошло или није, и због чега није. Ово разликовање, извесно је, није од већег теориског значаја.

Управљеност на посредно задовољење економске потребе не значи, да је та управљеност једино присутна при економском раду; многострукост тежњи, покретача код економског рада подвукли су особито економичари деветнаестог века; у овоме лежи један део питања пријатности економског рада. Управљеност на посредно задовољење економске потребе не мора чак ни да је преовлађујућа према другим управљеностима; управљеност ипак не би смела бити толико незнатна да се може занемарити: коришћење само неколицине од мноштва плодова свог добра не чини рад економским; слично стоји и са случајем јутарњег дизања, одлажења на обедовање, украшавањем себе, — извесан облик ових делатности би само изузетно могао да претставља случај економског рада.

Делатност се може посматрати и са тачке гледишта других, друштва..., и тад се извесна делатност може назвати економском, ако се њом задовољавају економске потребе других — некад посредно и своје, као члана друштва.¹⁾ Једна делатност може да има економски вид или само са личног,

¹⁾ Karl Elster (y Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 112 Band, 1919, стр. 616) такође износи како се не долази увек до стварања предмета приликом рада.

или само са ширег, или са обадва гледишта. Као крајњи случај економске делатности само у личном погледу могла би се навести делатност преступника — крадљиваца, варалица...¹⁾ Земљорадник међутим који обрађује своје поље и жетву износи на тржиште иде овим на задовољавање својих економских потреба, али његов рад односно плодови његовог рада служе задовољавању потреба и других. Случај, где се долази само до задовољавања економске потребе другог, имао би се код бесплатног лечења од стране лекара, које би се вршило из човекољубља, или код вођења предузећа од стране имућног лица, које својим радом иде само на то, да буде корисно својим запосленицима, или друштву — потрошачима... Код ових случајева би се могло под извесним околностима говорити и о раду који би био економски и у личном погледу, и то онда кад се туђе економске потребе осећају као своје, — потребе својих родитеља, своје деце, супружника, пријатеља... се осећају често својим.

У науци се обично води рачуна о економском раду поглавито с погледом на целину, друштво, то јест с погледом на друштвену производњу, те се онда мање више свака корисна делатност ту подводи — делатност државног службеника, судије, војника, свештеника, уметника... Без обзира на тешкоћу питања, шта је то што осетно користи друштвеној производњи, ово излагање треба да буде допуњено другим, ужим погледима, све до самог појединца који делује; спасавање учитеља од страдања од стране лекара није економски рад само зато што посредно користи и производњи — учитељ шири просвету и омогућује бољу производњу —, него је економски рад и у односу на самог леченог, па ма овај као инвалид, на пример, био и некористан у погледу производње, као што је економски рад у односу на самог лекара, ако овај бива награђен...²⁾ Стварно се у народној

¹⁾ Ни Sombart (Der moderne Kapitalismus, erster Band, sechste Auflage, 1924, стр. 7) не пориче економност делатности преступника.

²⁾ Према изнетим погледима би имала да се решавају и питања која додирује Tarde (Psychologie économique, 1902, стр. 222...), као да ли је ход војске у рату или миру рад, или није, односно да ли је проналажење рад. Tarde налази да ход војске у рату није рад, пошто је ту ходу циљ уништење непријатељских снага, при чему и своје снаге страдају... — ма да не превиђа да победник може видети многе користи

економији мисли увек и на шире и на уже привредне јединице од државе.

У овој расправи се мисли на пријатност и непријатност које прате економски рад који је то у односу на самог вршиоца рада. Рад који није економски у погледу на вршиоца овде се нема у виду, пошто се он према вршиоцу показује као моралан, политички, естетски, научан, или какав други рад; кад се говори о пријатности, која је личан доживљај, само се овакав став може усвојити, иначе би се говорећи о пријатности економског рада, који је то у погледу других, говорило уствари о пријатности моралног, политичког и другог рада. Највећи број случајева се показује међутим као вид и једног и другог економског рада, према чему горње ограничење није од неког значајнијег домашаја.

из рата; зависност од случаја, као у честа несразмерност успеха према напору доприносе томе, да он ход војске у рату не сматра радом; са ових разлога — алеаторности успеха, и његове честе несразмерности напору — не држи ни проналажење за рад; ход војске у миру *Tarde* међутим сматра за рад. Ова питања се стварно имају друкчије расправити. Рат, као и припрема за њега, би посматран са општијег гледишта био економски рад, ако би се ишио на увећање народног иметка, односно на одржавање стеченог, и слично, без обзира да ли ће се у овоме успети (неуспех због више силе и слично не одузима раду особину економности ни у објективном смислу); за појединца је рат, односно припрема за њега, економски рад, ако он добија извесну награду за време ратовања, односно за време вежбе, — могло би се чак рећи да само стицање сигурности, безбедности у општој безбедности претставља задовољавање своје економске потребе онда кад је овај узрочни низ довољно близак појединцу.

О ПРИЈАТНОСТИ

Одредити у крајњој суштини, шта је то пријатност односно непријатност, није доступно. Много шта је остало непротумачено у основи у наукама; могу се утврдити многи односи узрочности, открива се донекле природа појава, но брже или спорије долази се до тога, да се не може даље одгонетнути питање: шта је то, откуд је то тако. Такав је случај и са питањем пријасности и непријатности. Наши доживљаји су праћени њима; сви их ми доживљујемо, а не знамо у крајности шта су.

У психологији се већином овако појава пријатности и непријатности претставља: — Постојање потреба се прима, иако се не може одредити појам потребе. Кад се потреба недовољно задовољава, ствара се у нама тежња, да се потреба задовољи. Недовољна задовољеност потреба је праћена непријатношћу; остваривање тежње, то јест задовољавање потребе после стања недовољне задовољености потребе, праћено је пријатношћу.

Где нема повреде неке потребе, ту не може бити ни пријатности односно непријатности. Дисање здравог човека не постаје тежња — настрану осећања услед присуства чистог или нечистог ваздуха... — зато дисање и не причињава пријатност.¹⁾ Много осећање се неочекивано појави. Не значи да односна потреба није постојала; она је постојала, но само притајена, у латентном стању; извесним поводом, неким потсећањем... она бива потстакнута, бива створена тежња за нечим.

Доста је усамљено мишљење, да пријатност одн. непријатност може постојати и независно од неког опажаја, сли-

¹⁾ Тако и D. Roustan, *Psychologie*, huitième édition, 1923, стр. 155: задовољство и бол постоји само тамо, где није могао да се установи потпун аутоматизам.

ке, идеје, то јест да је могуће чисто осећајно стање без интелектуалног доживљаја. Већином се сматра, да је потребно да постоји извештај осећај,¹⁾ извесна слика... па тек онда да може доћи до доживљавања пријатности одн. непријатности; ова подлога не мора увек да буде ни довољно свесна, што је не редак случај са унутрашњим осећајима, на пример утробе,²⁾ мишића, органа за дисање, срца..., то јест са осећајима глади, гађења, умора, лупања и стезања срца... Неизбежност интелектуалне подлоге се види јасно из случаја да је могуће, да човек, врло тешко оболео, буде расположен, ако не зна у каквој се опасности налази; осећаја унутрашњих нема тамо где нема нерава, и ако се стање не открије на неки други начин, оно неће претстављати извор непријатности.³⁾ — Питање је и, обрнуто, да ли сваки осећај, слика..., морају бити праћени осећањима, или је могуће да буду праћени и једним неодређеним стањем; мислимо да су могући доживљаји, који се показују без сваке везе са задовољењем или повредом тежњи, и према томе да би била могућа и неодређена осећајна стања.

Тиме што се запазио однос који постоји између непријатности и пријатности с једне стране, и стања незадовољности и стања задовољавања потребе с друге стране, није се дошло до једног односа условљености који би био довољно чврст. Настрану то што односи узрочности, условљености, не казују много у погледу суштине саме појаве, — у овом случају међутим ни сама подлога односа условљености није дата. Осећање је функција стања задовољности потребе; потреба и њен начин задовољења се међутим сазнаје искуствено, некад на инстинктивној основи, баш доживљавањем пријатности и непријатности.⁴⁾ Хтелo се дакле осећање објаснити нечим другим, довести у зависност од овога, међутим то што се једино као такво показује није непосредно да-

¹⁾ Или боље речено, пошто један усамљен осећај никад није дат, потребно је да постоји опажај, који је скуп осећаја и сећања — боје, облина, тврдоће, укуса, величине, даљине...

²⁾ Paulin Malapert: *Psychologie*, septième édition, 1918. стр. 75...

³⁾ Roustan, *op. cit.*, стр. 147 и 156.

⁴⁾ Тако и Roustan, *op. cit.*, стр. 142: испитивање задовољства и бола ће нам открити... тежње, код којих задовољство означава задовољење, бол незадовољење или претерано задовољење. И стр. 151-152.

то, већ се сазнаје путем доживљавања пријатности и непријатности, чији се основ баш тражио. Овакво излагање ипак није некорисно; потребе, то јест извесна стања се утврђују путем осећања, и тиме се ипак донекле стварна подлога потоњој пријатности одн. непријатности налази, — у том смислу, да, кад се могу у посебном случају извесна стања опазити, установити, може се из њих закључити о постојању овог или оног осећања.

Извесни психолози употребљавају уз изразе пријатност и непријатност изразе задовољство и бол у истом значењу. Други разликују значење ових израза,¹⁾ тако да пријатност као шири појам обухвата задовољство, а бол — физички — да може бити праћен пријатношћу или непријатношћу. У овој расправи је излишно улазити у то, шта претстављају изрази задовољство и бол као различити од израза пријатности и непријатности; како они могу имати посебно значење, то ће се унеколико избегавати.

Слободно је усвојити мишљење извесних психолога, да је пријатност једна, као што би и непријатност била једна,²⁾ ма на ком чулном или нечулном основу да почивају, а да се разликују само по својој јачини. Но до неког стварног мерила, које би омогућавало да се одређује јачина разних пријатности одн. непријатности једне особе, а још мање да се врши поређење осећања више особа, не може се доћи; за мерење доживљених пријатности одн. непријатности не може се обићи лична оцена о томе, која се може донекле очекивати, али не потпуно предвидети; мерење осећања тако може једино значити установљење да ли је једно осећање јаче или слабије, или једнако са неким другим, али не и одређење у којој је то мери.³⁾

¹⁾ Тако и Dr. Борислав Лоренц (*Психологија*, 1926).

²⁾ Malapert, *op. cit.*, стр. 82...

³⁾ По извесним појавама је могуће некад установити са много вероватноће стање пријатности одн. непријатности, то јест и њихову јачину; у недостатку поузданијих мерила и те појаве су од не малог значаја. Тако су извесна осећања праћена некад особитим изразом очију, лица, смеха, песме, покретљивости, појачаним радом или радном спољношћу и слично; ипак није могуће са сигурношћу утврдити какве појаве одговарају пријатности одн. непријатности, односно овој или оној од њих. Исто то важи и за промене у дисању, крвотоку, билу, које прате осећајна стања. (Georges Dumas: *Nouveau traité de psychologie*,

Један доживљај, како многи излажу,¹⁾ може да буде пријатан одн. непријатан, у више погледа, или у неким да буде пријатан, а у неким непријатан, и као целина да има овај или онај осећајни вид. Могло би се, држимо, и само задовољавање једне потребе рашчланити на пријатност која прати задовољавање, и на непријатност која прати стање у ком потреба још није довољно задовољења — у оним случајевима кад је постојало стање дуже незадовољености потребе, које је било праћено јаком нелагодношћу; нема ли тога, онда је задовољење потребе праћено једино пријатно-

tome deuxième, 1932, стр. 235..., особито стр. 247 [Dumas]). Осећања пријатности одн. непријатности, то јест задовољавање или повреда потреба су праћени и извесним рефлексним лучењима. Можда би у испитивању, који су поводи лучењу, требало имати у виду четири случаја: Лучење које настаје услед слике, иако задовољења потреба нема те ни пријатности; лучење које доживљује гладна особа при пролазу крај хлебарнице, а без сретстава да хлеб стече, могло би да служи као пример за овај случај; не би мењало ствар, што би можда постојала извесна пријатност која би пратила само лучење, односно њиме изазване осећаје, осећаје утробе и слично. Лучење, које прати задовољавање потреба непраћено свесном садржином; појаве приликом храњења кроз желудачну фистилу у потпуној опијености би претстављале овај случај. Јаче лучење, које прати задовољавање потреба праћено свешћу о стању, т. ј. пријатношћу. И, најзад, јаче лучење које прати задовољавање путем слике, било да се очекује потоње стварније задовољење (експерименти Павлова, код Dumas, op. cit., tome II, стр. 68..., и 59..., [André Mayer]), или не; појачаност лучења код овог, као и код претходног случаја је запажена од Павлова (исто место, стр. 70, 71). Слично би се могла разликовати и четири случаја у погледу непријатности, и из свих ових испитивања би се могло доћи до података, који би омогућавали извесне закључке по питању јачине доживљених пријатности одн. непријатности. Нека узгред буде споменуто, да постоји мишљење (теорија James-a и Lange-a, код: Roustan, op. cit., стр. 161...; Dumas, op. cit., tome II, стр. 422-440 [Dumas]), да код извесних осећања нису осећања та која изазивају телесне промене, већ да телесне промене изазивају осећања. Тако би по овом мишљењу увређени били љут, јер удара, а не би ударао зато што је љут; кад неко сазна за неко страдање, он плаче, и зато је тужан, — а не плаче зато што је тужан. Радовима Sherrington-a и других се дошло до исхода који не иду у прилог ове тврдње; она би могла да се прими утолико, да и ове телесне промене изазивају са своје стране (Roustan, op. cit., стр. 166; Dumas, op. cit., tome II, стр. 439) појаву пријатности одн. непријатности, покрај оне која постоји услед саме увреде, вести о нечем неповољном и слично.

¹⁾ О томе и Dr. Бранислав Петронијевић: Основи емпириске психологије, друго издање, друга свеска, 1925, стр. 114.

шћу. У склопу пријатности и непријатности поједини делови могу извесне слабије и да потисну у позадину, као што се и наш глас не чује много у шуму цодопода, или као што се мали телесни бол крај већега не опажа. Тако се дешава и да се извесна пријатност у раду не осећа довољно јасно, одељено, у склопу других непријатности, и обратно.

Што је затегнутост, удаљеност од задовољености једне потребе већа, већа је и непријатност која прати то стање, као и односна пријатност. Пријатност која прати задовољавање тежње најјача је почетком задовољења, и опада током овога, — ако се околности наглости, брзине задовољења оставе настрану.

О ПРИЈАТНОСТИ ЕКОНОМСКОГ РАДА

Општа анализа радне пријатности одн. непријатности

Осећајна обојеност једног тренутка зависи од стања задовољености, задовољавања и повреда појединих потреба, који су праћени колико толико свешћу. Кад се говори о осећајној обојености економског рада, онда се мисли на стања пријатности односно непријатности за време економске делатности. Наравно да околности економског рада делују на осећајно стање и у времену које следује раду, или му претходи, — у облику очекивања, сећања, мање или више свесног, као и стварног доживљавања извесних околности које имају свог корена у раду. Ова осећања могу бити и јаче испољена од самих оних при економском раду; могуће је чак да осећање при самом раду буде скоро потпуно отклоњено, услед потпуне усредсређености на предмет рада, те да се права обојеност рада покаже тек пре, или после овога. Такав је случај са једним котларом, који то излаже овим речима: „Кад сам на свом раду, ја сам сав у њему, не осећам, не мислим у којој мери ме мој занат одбија, да не кажем да ми је одвратан. Тек кад је мој рад завршен и кад сам ја опет међу својима, у друштву, у позоришту или на концерту, та осећања ме обузимају са особитом жестином“.¹⁾ Ипак ће се овде остати при томе, да се о осећајним стањима води рачна само уколико се она појављују при самом раду, пошто су у великој већини случајева та осећања као таква најзначајнија, и меродавна за поменута стања пре односно после рада.

Све оно задовољење извршиочевих потреба, које се показује као последица извесног од њега извршеног делања,

¹⁾ Henri de Man: La joie au travail, 1930, стр. 89.

подразумеваћемо под изразом накнада;¹⁾ сва пријатност због рада претставља накнаду. Накнада је према томе како пријатност од задовољења чула вида, мириса или слуха..., тако и пријатност коју доноси са собом положај у привредном, политичком... животу, који се стекао на основу неког пруженог рада, исто онако као што је накнада и пријатност коју доноси са собом стицање своје пшенице на својој њиви, или пријатност коју доноси са собом новчана противвредност пруженог рада. — Накнадом се може назвати и све оно што причињава пријатност вршиоцу по основи рада, и тад би се рекло да накнаду претставља извесан призор, извесан звук, извесна количина пољопривредних плодова, околност да се ради у свом дому, да се вршиочево име слави на скуповима..., — при чему би се подразумевало да је ово све накнада у оној мери у којој претставља пријатност. Да накнада није исцрпљена материјалним предметима, то се опажа на сваком кораку; довољно је сетити се, да су обично врло ниске материјалне награде код оних запослених којима се оставља да раде у свом дому, и да узрок томе лежи делом у околностима дома које су пријатне вршиоцу, — или сетити се на то, колику вредност друштвеност због сексуалности претставља,²⁾ да се овај некад одриче повољне награде услед манљивости услова рада у том другом погледу.

Трпња је противност накнади; под њом подразумевамо сву ону повреду потреба — или оно чиме се врши ова по-

¹⁾ Одавно се под изразом накнада (récompense...) и слично подразумева не само материјална корист, већ и остало, као титула, моћ, почаст. Тако и Marshall, *op. cit.*, tome deuxième, 1909, стр. 336, 337; ње, гово излагање, да се под наградом имају подразумевати „чисте користи“ тог рада, то јест већа или мања чистоћа, здравствене прилике радабољи друштвени положај... утолико бисмо изменили, да је излишно и недовољно јасно говорити о „чистим користима“, него да треба водити рачуна о користима с једне стране, а о неповољностима с друге стране, — те да награда, односно накнада у смислу овде употребљеном, није само „чиста“ корист; тако, на пример, тиме што је новац издат за алат, долази се до извесне трпње — лишавања себе извесних пријатности које би се тим новцем себи прибавиле — док су користи претстављене новчаном зарадом, пријатношћу од лепог у алату, и слично.

²⁾ Dr. Fritz Giese: Arbeits-und Berufspsychologie, 1928, стр. 205 (Dr. Paul Plaut).

вреда — која настаје због рада. Неке од потреба које су дошле у трпњу биће задовољене накнадом; тако тежња за знатнијом исхраном бива задовољена потрошњом добара стечених новчаном наградом. Неке од потреба које су дошле у трпњу остају незадовољене — као жеља да се присуствује неком одређеном скупу. Такође се може накнада појавити као задовољење потребе, која није прешла у стање трпње, већ која је била притајена, латентна, или је била постала тежња, али не због рада, — као што је случај са многим погодностима које омогућују награда.¹⁾

Економски рад се предузима онда, и врши се дотле, док збир накнаде и трпње, која ту накнаду прати, претставља већу вредност — с обзиром на пријатност и непријатност — но збир накнаде и одговарајуће трпње ма кога као могућег предвиђеног делања, односно држања. Означи ли се са N накнада, са T трпња држања на које се одлучило, а са N_1 и T_1 накнада и трпња ма ког могућег другог држања, могла би се мисао изразити изразом $N - T > N_1 - T_1$. Тако је уопште у животу: горак лек се узима и крај његове горчине (трпња), јер он спасава живот (накнада), те је пријатније узети га но не узети га. Исто многи данашњи радник прекида рад тек после дугог исцрпљујућег рада, да би могао одржати се у животу; ради и крај непријатности овако заморног рада, јер би му нерад, беспослица били још тежи. Човек се дакле одлучује за онај од више могућих ставова који му обећава највећу пријатност, односно најмању непријатност (теорија Wundt-а; слично Malapert, op. cit., стр. 439).

Накнаду је могуће разликовати на накнаду при раду, и на накнаду после рада; трпња се исто тако може поделити на трпњу при раду, и на трпњу после рада. Изрази при раду и после рада би се могли заменити изразима радна и послерадна. Имало би се подвући да израз радна не може значити да потоња стварнија накнада или трпња нису радне, но да се тај израз употребљава стога, што је временска веза при-

¹⁾ Недостатак довољне новчане награде... рада претставља случај трпње, у смислу који се овде употребљава, онда кад се рад у питању показује као сметња стицању зараде на неки други начин, иначе се не би могло рећи да то незадовољење потреба настаје због рада; незадовољене потребе услед мале висине награде у доба делимичне незапослености, кад се ради незнатан број часова дневно, не спадају у трпњу-

снија код њих, но код потоње накнаде или трпње. Што се тиче израза после рада (одн. послерадна) потребно је подвући, да накнада и трпња после рада могу да се поимају при раду; израз после рада се може употребити, пошто се стварније задовољавање односно незадовољавање потреба дешава после рада, — што не значи да та накнада и трпња нису стварне и при самом раду.

При одлучивању су меродавне све околности онако како се претстављају, огледају у садашњости; накнада и трпња после рада се свode на садашњу вредност. Постоји дакле виртуелно задовољавање потреба,¹⁾ као и њихово виртуелно вређање, који се састоје у очекивању мање или више свесном, да ће потребе постојати, и да ће бити задовољаване или вређане. Само стицање путем размене, или без ње, посeda на предметима је често задовољавање будућих могућих потреба; исто тако стицање изгледа на успех у извесном друштвеном правцу је виртуелно задовољавање потреба.

Слика будућег стварнијег задовољавања или незадовољавања потреба је најчешће праћена мањом пријатношћу одн. непријатношћу но што ће потоње задовољавање или незадовољавање бити праћено; потоње осећање има садашњу вредност, но тако да се у неку руку врши одбијање, есkontoвање²⁾ од потоњег. То недовољно живо поимање потоњег може ићи дотле, да се у животу предузимају делатности, и то не тако ретко, за које се зна, да ће донети некад велике штете; хронична употреба алкохола, дувана... може да служи као пример овога.

Обим околности које учествују мање или више свесно при одлучивању може бити ужи или шири од садржаја накнаде и трпње, онако како смо их ми схватили. Околности које би ма из којих разлога биле отсутне у свести у време одлучивања, ма да уствари припадају накнади или трпњи, не би имале свог удела при одлучивању, — и утолико је са-

¹⁾ Односну пријатност Freud назива *Vorlust* (Dr Fritz Giese: *Theorie der Psychotechnik. Grundzüge der Praktischen Psychologie* I, 1925, стр. 84, 85).

²⁾ Како се изражава и Marshall, op. cit., tome I, стр. 258, 259.

држај ужи. Садржај је шири онда, кад су у свести приликом одлучивања биле присутне извесне околности које нису условљене радом, но које су ипак имале удела при одлучивању. Тако је могуће да се изабере онај рад, који омогућује сањарење о мање више доживљеним или недоживљеним ванрадним догађајима.

Нешто места је посвећено било питању о одлучивању зато што је потребно да се јасно двоји питање одлучивања и питање осећајне обојености одлученог држања, као и стога што постоје многе додирне тачке између ова два питања.

Види се да је улога осећања од првокласног значаја при одлучивању. Кад би садржина свести при стању где се не ради о одлучивању била истоветна са садржином свести при одлучивању, онда би свако одлучено држање било пријатно, а не само најпријатније од могућих држања; ко би се подвргао извесном трпљењу ради потоњег здравља, требао би онда да се сматра задовољним, што себе тим спасава. Изабрано држање није међутим тим самим и пријатно, а разлог томе лежи у томе, што садржина свести није истоветна у оба случаја. Садржина свести при одлучивању и ван њега није истоветна ни по чињеницама које су претстављене у свести, ни по јачини ових чињеница. При одлучивању води се рачуна о целокупности последица овог или оног држања за наше потребе; кад је одлука донета, и не мења се, та друга држања већином више нису присутна као таква, већ се има сад посла са стањима потреба онаквима каква су према усвојеном држању. Код чињеница будућности често се има код већине особа још знатније одбијање од њихове стварне доцније вредности, но што је био случај при одлучивању; са овог разлога је узимање горког лека праћено непријатношћу, — пошто је непосредна трпња знатна, док је непосредна накнада незнатна.

Из реченог се истиче јасно у погледу пријатности економског рада важност непосредног задовољавања потреба при раду — чистотом, лепим и здравственим у уређају, као и важност непосредне трпње. Задовољење потреба које пада једновременно са радом чини овај пријатнијим, но ако се то задовољење само очекује; што год је задовољење потребе даље, и неизвесније, то је садашња пријатност у раду по том

основу мања; неизвесност може бити или неизвесност настајања саме тежње, или неизвесност¹⁾ њеног задовољења.

Тако је склоност да ће се ускоро постати независним, својим, изаћи из положаја најамника, праћена осетнијом пријатношћу при раду, него ако се то очекује тек у мање више даљој будућности; слично стоји и са другим побољшањима у садашњем положају, која се очекују, побољшањем у награди, поступању...; вредност чак и ових даљих ишчекивања се може опазити, кад се посматрају случајеви, где је свака нада на побољшање положаја, свог или бар своје деце, који се процењује неповољним, напуштена.

Само тим, да се некад не појима довољно значај ове блискости од садашњости, као и значај извесности, може се објаснити колебљивост у тумачењу извесних стања. Примећује се тако, да се у земљораду пријатност при раду опажа особито при пословима који претходе самом убирању плодова, односно при пословима који се састоје у убирању плодова; особито се то опажа на пример при вршидби жита и слично. Основ овоме лежи у околности, да се један део накнаде временски приближио раду, и да је уз то изгубио ону неизвесност која прати мање више све будуће, а која је неизвесност обилно дата у пољопривреди. Та пријатност због несумњивог повољног исхода свог рада је тако моћна, да овлађује учеником у пољопривредном раду тада и покрај осталих често неповољних околности рада, лупе, прашине... — неповољнијих но при многим другим пословима, који су ипак, скупно узев, мање пријатни но ови завршни радови. — Тиме, што се значај ових околности превидео, може се протумачити тврдња Мап-а, која се тиче улоге материјалних користи у пријатности рада. Мап изричито износи²⁾ да стицање сретстава за живот не долази у обзир као позитиван чинилац радости у раду, и да: „човек који налази у раду највећу могућу срећу је онај који заборавља, вршећи га, да је

1) Иако се о тежњи за неизвесношћу, за ризиком, говори некад држимо да она у правом смислу не постоји, и да авантуристички начини изживљавања, коцка, привредна неизвесност, и друго, нису пријатни због своје напетости као такве, већ што су такви немирни тренутци средство, пут којим се извесне друге потребе задовољавају, потреба важења, моћи...

2) Мап, *op. cit.*, стр. 163—165.

приморан да ради да би зарадио за живот; брига за свакидашњи хлеб и за зараду убија радост у раду.“ Он ипак допушта¹⁾ да стицање може бити извор радости изузетно, као у случају тврдичлука, или у случају кад се недовољна награда повећава, беспослица престаје, но да, нормално, стицање средстава за живот, услед животне принуде под којом се врши, није извор радне пријатности. Уствари међутим принуда не би овде имала неки посебни значај, будући да долази од животног склопа, а не од ближе одређених појединаца, те се може занемарити. Не само тумачење, већ ни само ово гледиште, овако опште изражено, не би се могло прихватити. Не би било исправно рећи, да награда није чинилац пријатности; ближе стварности би било рећи, да она није неки особито моћан чинилац у томе. А разлог томе би се имао тражити баш у томе, да награда сама по себи данас већином не претставља нешто што одмах, непосредно задовољава потребе. Новчана награда претставља будуће задовољење потреба, задовољење које ће њом бити омогућено и које ће уследити кроз неколико часова, неколико дана, и дуже, — и баш зато што претставља будуће стварније задовољење, задовољење у садашњости је незнатније. Покрај тога пријатност од стицања најамника је често сасвим потрпа непријатношћу која настаје услед свести о незадовољености потреба за које најамника неће достићи.

Стицање и држање поседа су такође праћени пријатношћу по основу будућих задовољења потреба кадгод постоји појимање о том будућем задовољавању. Могућем отсуству тих пријатности може се наћи основ у непредвидљивости извесних особа; тако поимање о даљој будућности није увек развијено код извесних појединаца нашег круга, слично примитивцима, који често живе у изобиљу, а често у крајњој оскудици; осећају се потребе, тежње које су ту, на дохвату, а све што би ово премашивало не би се појимало као потребно.

Предочавање будућности, будућег задовољења потреба, путем живе или писане речи, или ма којим средствима, претставља утицање на осећајну страну рада; предочавање будућег задовољавања потреба претставља утицање на осе-

¹⁾ Man, op. cit., стр. 164.

ћајну обојеност рада у правом смислу онда, кад је праћено предочавањем, да је то задовољавање последица раде, то јест кад је праћено свешћу о вези између рада као услова, и користи као последице. Тако ако би се место новчане награде, која би омогућила извесну пријатност, извешан боравак... уручило писмено које га изрично омогућава, садашња пријатност би могла бити већа, ако се наиме овим врши јаче предочавање будућега. У овом току мисли могло би да се наведе, како и сам начин награде може бити од значаја према томе, да ли се на награду чешће потсећа, да ли се она чешће доводи у свест, путем самих чешћих исплата исте, и слично, те тиме и пријатност појачава.

Из изнетог нека буде истакнуто само, да се, ако се хоће радна пријатност, задовољење потреба на основу рада има учинити садашњим, или што ближим садашњости; не уради ли се то, сретства развијања свести о узрочној вези, и свести о будућем задовољењу, могу у томе да буду од помоћи. Ово је од особитог значаја по оне радове, где се, бар за извесно време, није дошло до знатнијег непосредног задовољења потреба при самом радном току, те се у будућем задовољењу потреба има тражити нека надокнада овоме.

Сигурност која постоји у том смислу, да се обезбеђује, не долази у сумњу будуће трајно или трајније задовољење извесних потреба, претставља утолико већи извор пријатности при самом раду. Отуда долази значај правне сигурности, отсуства безвлашћа ма са чије стране оно долазило — од носилаца власти, од преступника... — по радну осећајност. При очекивању немира, спољних сукоба, непријатност реда долази не само због повреде потребе одржања..., већ и због тога, да будућа задовољења услед своје неизвесности у погледу обима не могу да играју потребну улогу у одређивању осећаја.

Уз ове примедбе о значају појединих делова накнаде или трпње, може се рећи да економски рад претставља пријатност, ако је збир накнаде и трпње позитиван, а то је ако накнада претставља већу вредност но трпња; рад је непријатан, ако накнада претставља мању вредност но трпња. Рад је пријатан дакле кад је $H > T$ позитивно, односно кад је $H > T$; непријатан је кад је $T > H$. Значи да је економски

рад утолико пријатнији уколико је накнада знатнија, а трпња незнатнија.

И обим околности, које су меродавне за давање израза пријатности или непријатности извесног рада, може бити шири или ужи у извесном смислу но што је сад било претпостављено, — слично оном што је речено, кад је било речи о одлучивању. Ужи утолико, да извесна чињеница накнаде или трпње није била претстављена у свести; шири утолико, да многе чињенице, некад сасвим стране раду, својим присуством утичу на осећајно стање рада. Особито се протеже на целу личност извесна обојеност повезивањем слика сличног осећајног значаја, које придошле слике могу да буду меродавне за општу радну пријатност, — слично оном кад осећање, које прати извештај осећај, не долази од овог осећаја, него од изазваних, и несвесно, слика¹⁾... које могу бити тако живе, да изазову и физиолошке реакције, као реакције одвратности.

Међу овим околностима ван накнаде и трпње од необично јаког значаја јесу чињенице живота, околности уопште у животу доживљенога. Пријатност појединог рада се стога не може истргнути из осталог животног тока, и оделито посматрати; рад и значај околности које га прате у зависности је у погледу пријатности од прошлог животног тока, или другим речима од стања наше срећности или несрећности. Durkheim вели,²⁾ да „... што изражава срећу, то није тренутно стање извесне посебне функције, већ здравље физичког и моралног живота у својој целости. Како задовољство прати нормално вршење повремених функција, оно је чинилац среће, и утолико важнији уколико те функције имају више места у животу“; али „најчешће, напротив, задовољство зависи од среће: према томе да ли смо срећни или несрећни, све нас весели или нас жалости“.³⁾ У случају знатнијег незадовољења потреба цео живот добија бољу незадовољства; сећајући се песме Змаја Јов. Јовановића, можемо рећи, да од ружа или трња

¹⁾ Malapert, op. cit., стр. 116 и 32.

²⁾ Durkheim: De la division du travail social, sixième édition, 1932, стр. 223.

³⁾ Ванрадна пријатност одн. непријатност има и физиолошки значај, који се огледа и у погледу споријег или наглијег наступања замора.

које нам живот испуњују зависи, да ли ћемо на ружу да видимо ружу, или ћемо бити незадовољни што се и на ружама налази трње. — Поставља се питање организације и ванрадног живота. Цео ванрадни живот се не може од друштва устројити, али се у томе погледу може много урадити, и ванрадном животу дати један повољан оквир. Тако се у последње време све више посвећује пажње поодавно започетој изградњи повољних радничких станова, пошто је питање стана покрај питања исхране најважније питање радничких буџета. Сам значај политике обезбеђења довољних реалних награда, најамница, као једне од првих претпоставки бољег живота, није ни потребно овде истицати. Повољном устројству ванрадног живота се иде и другим путевима. У више земаља постоје плански организована друштва и установе за целисходно искоришћавање доколице и дужег слободног времена, годишњег отсуства, или за сузбијање алкохолизма, и друго, којим мерама се иде на то да се пружи прилика за забаву и провод, али се у исти мах циља и на то да се људи жељни забаве одврате од оних облика забављања који се са вишег — или бар уопште другог — гледишта процењују неповољним. Ради се у неку руку о рационализацији провода, пошто се запажа да је и с проводом као са радом: сваки није у стању да сам открије онај начин рада или провода који је најцелисходнији. Људи остављени сами себи бирају не ретко онај начин провођења доколице до ког се најлакше и са што мање трошкова долази; особито премореног радника лако сугеришу примамљиви натписи извесних локала и позиви пријатеља на често бесмислено провођење времена; наместо освежења и окрепљења долази се до физичког односно умног премора и незадовољства, и на рад се ступа са већом тегобом но што је напуштен. Зато се покушава да се доколица организује, да се људи учине свесним својих правих потреба и погодних путева њиховог задовољења, да се сложи оно што је пријатно са оним што је и корисно, како за дотичне појединце, тако и за производњу, и остало; гледа се да се пружи забава, да се искључи некористан премор, као и да се уколико се може избегне цезура у физичком и умном раду, то јест ма и краткотрајно одвицавање од рада било у психофизичком или више психичком погледу. Што се тиче рационализације доколице, она не мора

увек да буде повољна по учеснике у раду, као што је случај уопште са рационализацијом у индустрији, привреди; рационализација доколице може, као и тамо, да буде средство већег експлоатисања радне снаге.

Без ванрадне пријатности, задовољства, те што је дакле очекивати задовољство у раду; ипак има случајева, код којих пријатност рада — рада са својим ближним или даљим појавама — замени осталу пријатност; ови други случајеви су ређи, те остаје да је претпоставка пријатног рада опште лично задовољство. Отуда се види значај околности, да је стан извршиоачев учињен здравим и ведрим; да вршилац није отргнут од средине својих блиских, ако му је до тога стало; да је вршиоцу обезбеђена сигурност њега, његових, и имовна, у сваком погледу, према другима, према држави; да се његове потребе моралне, естетске... довољно задовољавају.¹⁾

Од значаја је околност, да пријатност живота ван рада може имати и неповољног дејства на радну пријатност, и то са више основа. Један основ би лежао у самој супротности; супротност је од значаја и код осећања — нешто је непријатније после пријатнога него што би било да следује непријатном или мање пријатном²⁾; зато пријатност коју човек доживи без обзира на рад може бити од неповољног утицаја, ако је супротност сама по себи нагла, знатна. Други би основ био тај, да тежња обухвати цело биће појединца, као што је случај са страстима; тада се рад показује као сметња бављењу са овом главном тежњом, те отуда постаје непријатнији но што би иначе био: трпња при раду је увећана. Трећи основ би био у томе, да су извесне потребе, које би се иначе задовољиле у раду, задовољене ванрадним животом. Што год преостаје мање потреба, или што мањи део њихов остаје да се радом задовољи, то је накнади дато мање поље остварења. Задовољним људима, имућним, рад је често непријатан; некад се дође до тога да рад потпуно изостане, пошто би накнада постала несразмерно мала према патњи, овде углавном патњи при раду. Уопште свако добро, које се прикључује, има за имаоца ону вредност

која му долази од вредности потребе — или преосталог дела потребе — која се њиме задовољава, што је психолошка школа у економији подвукла; вредносније потребе, вредносније тежње се пак најпре задовољавају. Отуда извесна накнада, материјална или не, не претставља у погледу пријатности ону вредност за онога, који већ располаже¹⁾ знатним добрима, или уопште доживљује већу задовољеност потребе, коју вредност она претставља за извршиоца, који има сличне потребе, а који располаже мањим или никаквим добрима, или уопште доживљује мању задовољеност потребе; исто тако увећање накнаде не претставља сразмерно већу пријатност, већ сразмерно мању, — сем ако би се тим омогућило у довољној мери целисходније коришћење извесних без тога недовољно целисходно коришћених делова накнаде. — Имућност сама по себи није довољан основ, да би рад био непријатан, пошто многе потребе могу добијати своје задовољење путем рада, — тежња за још већим поседовањем, за подвлашћивањем, за радом као друштвеном дужношћу...; тако оное ко је у дому у подређеној улози, рад може претстављати сретство да путем подвлашћивања других накнади ту повреду своје слободе, и отуда бити пријатан. Имућност је ипак понекад праћена радном непријатношћу, ако до рада дође; има ли тежње за допадањем, жеље за сигурношћу, личним, друштвеним миром..., оне нису стално довољно снажне; тежња за допадањем, за корисношћу, за вршењем рада као дужности је често недовољно снажна, јер је осећање друштвене скупине, поимање веза које са друштвом спајају већином ослабљено, услед могућности да се буде независан, услед потчињености околине из заинтересованости или иначе... Предњем је донекле сличан случај примитиваца; њихове потребе некад бивају задовољене са мало економског труда, при лову, риболову, брану плодова, чињењу оруђа, оружја, дубљењу чамаца, градњи колиба, који рад се прикључује оном што је сама природа издашно пружила; како нема потреба које би претпостављале јачи напор у економском раду, то би сваки сувишни рад био непријатан²⁾, и већином се не би ни

¹⁾ Ту лежи један од разлога привлачности већих насеља и значај блискости културних средишта.

²⁾ Malapert, op. cit., стр. 81.

¹⁾ Durkheim слично, op. cit стр. 214, 215, и Marshall, op. cit., tome I, стр. 104, 105.

²⁾ Излагање које износи G. Ferrero (наведено код Karl Bücher-a, Arbeit und Rhythmus, sechste Auflage, 1924, стр. 18, 19), да непријатност

предузимао; изглед на новчани добитак би некад остајао без утицаја, пошто нема потреба која би се овим могле задовољити; кад се хтео у оваквим племенима увести уређен, доследан, напорнији рад, боља обрада поља, занатство, индустрија... , морало се прибегавати разним облицима принудног рада, све до ропства¹⁾. Слично стоји са извесним појединцима нашег круга: рад преко извесног неопходног за живот, или преко извесног незнатног задовољења потреба је непријатан, и не врши се, пошто даље задовољење потреба не претставља довољну вредност. — Ова питања неповољног дејства ванрадне пријатности на радно расположење не стоје у слабијој и случајнијој вези са економским животом. Та ближа веза је несумњива за случајеве где се раду оставља мање поље задовољења потреба после ванрадне задовољености, али и други случајеви стоје некад у тесној вези са економским животом. Посматра ли се тако, на пример, у западним земљама Европе утврђено опадање радног исхода понедеоником, то се објашњење овом слабијем раду мора тражити не само у чињеници да се на посао долази недовољно одморен од забављања и, често, од уживања алкохолних пића, него се објашњење мора тражити и у самој супротности у погледу пријатности дана, који је претходио радном дану, и дана у коме се мора радити, или у обузетости мислима о доживљеном, и слично. У Енглеској већ није тај случај да се понедеоником рђаво ради, пошто се тамо слободно после подне суботе искоришћује већином за жизљи провод, док недеља више за одмор и мирнија занимања.²⁾ Да би се прелаз са одмора на рад учинио блажим, мање оштрим, уводе се негде и свакодневна или повремена кратка предавања пре рада, која се комбинују са поучавањем у раду, и слично. Дакле ванрадна пријатност има вишеструки економски значај.

рада примитиваца долази услед њихове ненаклоности за свако умно напрезање — док им телесно напрезање није непријатно, као игра — није довољно, пошто непријатност долази услед повреде више потреба, а не услед повреде само једне од њих, као што се мора водити рачуна и о незнатности саме накнаде.

¹⁾ Durkheim, op. cit., стр. 223, 224; *Analyse des mobiles dominants qui orientent l'activité des individus dans la vie sociale*, tome I, 1938, стр. 143 (contribution de Maurice Halbwachs); Bücher, op. cit., стр. 5—6.

²⁾ Max Weber: *Zur Psychophysik der industriellen Arbeit*, у *Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik*, Band XXVIII, 1909, стр. 251...

Пријатност рада зависи дакле од што знатнијег задовољења потреба, тежњи, а што мање незадовољености или повреде истих. Овде нема ничег посебног у суштини према другим делатностима у животу. Како при економском раду, тако и у другим догађајима живота, човек је својом природом гоњен што обилнијем и што обимнијем задовољењу присутних тежњи; тако при полности често доживљај није управљен једино на задовољење овог нагона, већ долазе до изражаја и друге тежње, тежња потчињавања себи, или потчињавања себе, тежња сазнања, упознавања новог, тежња за пријатељством, тежња за доживљавањем пријатног у додиру, у блакости гласа, у лепоти природе, — а да се оставе по страни материјалан интерес и тежња за безбедношћу, за друштвеним угледом, и друго; и у одевању се обично иде на задовољење више тежњи, — крај тежње за извесном топлотом... одевањем се задовољава тежња за лепим, за допадањем, као што се уз то задовољавају и моралне потребе, потребе пристојности; ни обедовање не отступа од овога: не задовољава се потреба исхране само, но и потреба укуса, потреба лепога... ; како у економском раду, тако и у другим догађајима, пријатност је у зависности од задовољења односно незадовољења постојећих тежњи.

Ми на овај изложени начин схватамо и објашњавамо пријатност односно непријатност рада. Ни из чега се не може закључити на неминовност, неизбежност непријатности при реду, не само теориски, апстрактно узев, него и у практичном смислу, баш као што се не би могло закључити на неминовност пријатности при обедовању; економски рад може бити пријатан или не, као што и обедовање може бити пријатно или не, све зависи од тежњи, и од устројства околности. Устројство околности нити је било, нити је сад неповољно при сваком економском раду, и побољшањима у овом погледу остаје још врло широко поље примене.

Извесна разматрања о пријатности рада у економско-социолошкој литератури

По извеснима пријатност или непријатност делатности одн. напора долази од тога, да ли се он чини ради њега самог, или ради нечег што је изван њега. Кад је циљ у самој де-

латности, напор је пријатан; кад је циљ изван ње, напор је непријатан. У економској делатности би циљ лежао ван ње¹⁾, дакле економски рад је непријатан. У игри циљ је у њој самој, зато је она пријатна. Зато је пријатно пењање планинара, а непријатно пењање планинарског водића. Gide²⁾ износи: „Између веслача који весла да би се занимао и лађара који весла да би радио, између планинара који се пење и водића који га прати, између младе девојке која проводи ноћ на забави и играчице која учествује у балету, ја видим само ту разлику, да једни веслају, пењу се, играју, у једином циљу да веслају, пењу се или играју, док други веслају, пењу се или играју да би зарадили за живот...“ Ово мишљење је међутим недовољно. Сам начин изражавања није много погодан; циљ никад не лежи у самој делатности, он је увек ван ње; делатност, то је дешавање, — циљ лежи у исходу, он не лежи у делатности. Иза сваке вољне делатности стоји неки циљ; имали би се, значи, разликовати крајњи циљеви од посредних, пролазних циљева, и онда би се имало рећи, да је рад непријатан, пошто се њим не задовољавају непосредно наши крајњи циљеви. Не види се међутим, и то је главно, због чега би човек увек био толико нестрпљив да се тако изразимо, да би му пут који га води задовољењу његовог крајњег циља био непријатан. У животу је баш оно што приближује жељеноме често скопчано са пријатношћу. Значи да је објашњавање непријатности економског рада на овај начин недовољно. Како се из раније изнетог³⁾ видело, околност, да је извештај циљ економског рада удаљенији од времена рада, није без сваког значаја за пријатност рада; само она не чини рад непријатним, већ само не потпомаже увек у довољној мери радну пријатност, — што је различно. И само држање напора на пример планинара пријатним не може се примити такво какво је; потребно је учинити извесна разликовања. Напор планинара је сам по себи непријатан, кад пређе извесну меру; пријатност ту долази од лепих приказа природе, од мирисног зрака, држања да се користи здрав-

¹⁾ Тако одређује рад на пример и Marshall, *op. cit.*, tome I, стр. 177, и Sombart, *op. cit.*, erster Band, стр. 7.

²⁾ Charles Gide: *Cours d'Économie Politique*, dixième édition, tome premier, 1931, стр. 159, 160.

³⁾ стр. 28...

љу... од слика које се у планинару буде, у којима он себи замишља боравак у планинском склоништу. Непријатност услед прекомерног напрезања може и да се не осећа толико, то јест може да ишчили пред пријатностима које прате делатност, али се не би могло рећи да је сам напор пријатан; такав је случај и са оним облицима игре који се срећу како код примитиваца тако и код културнијих народа, када игра бива продужавана до потпуне изнемоглости, исцрпености. — Из предњег излази, да је потребно не previdети, да делатност има често не један циљ, већ више њих, — ако се хоће да остане при том изразу —, и да планинарењу, некономској делатности, може пријатност долазити од циљева који леже ван њега, као од слика претстојећег боравка у планини... Како разликовање циљева на крајњи и посредни не потпомаже решењу питања, то се намеће само собом да се имају посматрати не само задовољавања циљева, већ и повреде циљева. Онда би се могло рећи, да је делатност пријатна или непријатна према томе како се циљеви задовољавају или вређају. Тиме би се дошло у основи до истог оног мишљења које ми заступамо, а које је врло различито од мишљења о ком се овде ради. — Мишљење којим се овде бавимо не изгледа довољно јасно ни самим његовим заступницима; не могавши да признају да економски рад може бити пријатан¹⁾, због тог што циљ лежи ван делатности, ипак запажају јачу или слабију непријатност при разном раду²⁾, а уствари циљ као мерило им не даје могућности да ту разлику довољно протумаче. Да се учинио један корак даље, још би се донекле било дошло ближе стварности — но не потпуно, пошто, као што је речено, рад који служи посредно задовољењу потреба не мора стога да буде праћен непријатношћу —, приближило би се стварности да се наиме тумачило, да је економски рад непријатан услед своје посредности задовољавања, но да делатност може да има особине и економског рада и неке друге делатности³⁾, које друге делатности, као игра... , могу бити скопчане са пријатношћу, те да ће извесна делатност бити овог или оног осећајног вида према томе, да ли прео-

¹⁾ Gide, *op. cit.*, tome premier, стр. 160—161.

²⁾ Gide, *op. cit.*, tome premier, стр. 160.

³⁾ Тако чини донекле и Otto Lipmann (*Lehrbuch der Arbeitswissenschaft*, 1932, стр. 3, 4).

влађује економска страна или нека друга. Овакво излагање не бисмо примили, и кад би се усвојило тумачење непријатности економског рада у питању. У економској области рад као покрет је нешто стварно, непосредно, мање више у спољнем свету, и сасвим би било излишно вршити у тој спољној појави цепања, разликовања на ову или ону делатност; тиме испитивање никако не би могло постати јаснијим. За економску науку рад је извесна делатност, и особине те делатности се могу излагати без цепања ове делатности — што је случај и са излагањем појава пријатности односно непријатности рада. Као што болесна особа може да буде за моралисту жртва туђе зле воље, за правника предмет правно недопуштене радње, за социолога последица извесних животних околности средине догађаја, тако и делатност која је за економисту економски рад може да за моралисту буде добра или зла радња, за правника извор извесних права, за естету лепа или лепим праћена радња; сваки посматра са своје тачке гледишта као средишта, и према тој страни предмета посматрања се остале околности појављују само као особине тог предмета; као што болесник са овим или оним особинама поремећености претставља интерес за лекара, тако је економски рад за економску науку економски рад са овим или оним особинама, и ништа више. Говорећи о економском раду нема се дакле говорити о том, да се економски рад може појављивати истовремено и као неки други вид рада. Речено се слаже са нашим излагањем појма економског рада. Вишеструкост управљености не одузима извесној делатности особину економског рада; у одређење појма економског рада улази само једна управљеност као меродавна, док се друге могуће управљености показују само као особине економског рада.

Bücher не улази ближе у испитивање питања пријатности одн. непријатности рада. Ма да наводи¹⁾ како се већином даје појам рада као: покрет управљен на постизање корисног успеха који лежи ван покрета — тако да игра, спорт, уметничко вежбање... нису рад пошто је циљ у њима самима —, ипак одатле не изводи,²⁾ да економски рад не може бити

¹⁾ Bücher, op. cit., стр. 1.

²⁾ Bücher, op. cit., стр. 1 - 37 и 434...

пријатан, и наводи како је рад баш био првобитно пријатан, као што је и данас особито код примитиваца, који раде из доколице, пратећи рад песмом, мењајући често облик рада, прекидајући га према нахођењу, — отприлике радећи онако као што се у детињству занима. Bücher прима да рад може имати више циљева, кад говори на пример о значају који има израда украса на предметима примитиваца у погледу пријатности њиховог рада..., но не извлачи потребне закључке из овога у погледу самог општег објашњења осећања при раду. Што се тиче самог одређења рада као делатности код које циљ лежи изван ове, видели смо да та посредност сама по себи није довољна да да извесној делатности обележје економског рада, него да је потребно да делатност испуњава још извесне захтеве, изнете раније приликом говора о појму економског рада.

Fourier је у основи тачно видео у чему се састоји пријатност рада; манљивост његовог дела лежи у недовољној тачности тумачења људских тежњи, као и у неостварљивом предлогу друштвеног поретка. Уређај много ближи стварности може учинити да рад буде пријатан, односно пријатнији но што је, а не мора, нити се може ићи дотле, да се у раду тражи занос од пријатности, коју уосталом ни свет начињен по његовом савету, и кад би се могао остварити, не би могао пружити. Напуштање великих насеља, повратак природи, раду у њој, и то поглавито на воћарству, повртарству, пчеларству, рибарству..., особито на ономе чега се плодови свиђају вршиоцу — ова или она врста извесног воћа, рад у малим заједницама, које би се образовале према наклоностима, пријатељству, сродству, и којима би појединци приступали кад како желе, мењали посао често — најдаље после два часа — и одлетали на други и тиме задовољавали једну од главних страсти — la Papillonne, рад у заједницама где би припадници оба пола радили једно уз друго¹⁾ и стицали прилике за многобројне доживљаје, становање усред природе у удобној згради, где би заједница доживљаја била оства-

¹⁾ Још је Melon, меркантилиста XVIII века, истакао пријатност која би долазила од рада у заједници са припадником другог пола (Analyse des mobiles... tome I, стр. 21, [contribution de Barthélemy Raynaud]).

рена... — ето слике пријатног рада и пријатног живота.¹⁾ Не би се лако нашао довољан број оних који би доживљавали трајну пријатност у онаквом раду какав Fourier замишља. Fourier-ово устројство пријатног рада, то је уствари рад на ономе шта се хоће, и он само даје упутство које отвара вратнице задовољства; он је држао да би под таквим околностима сви жудели за радом, хрлили њему, — извесно је међутим да би крај свег тог дочаравања рада било многих који не би налазили задовољства у њему, као што данас многи не само да не упражњавају економске делатности, него не учествују у знатнијој мери ни у друштвеним забављањима и игри. Значај Fourier-ов није у његовом предлогу одређеног устројства пријатног рада, већ поглавито у томе, да се он међу првима шире забавио овим значајним питањем и тиме потстакнуо посматрање рада и са ове тачке гледишта.

Tarde²⁾ такође поима донекле у чему је пријатност рада, и помиње слободан избор позива, промене мање у извесном раду — значај ситнијих проблема, мањих свакодневних проналазака, прилагођавања датој посебној задаћи —, помиње пријатност рада у свом дому, пријатности у занимању земљорадњом, сточарством, пријатност рада у заједници, у природи, пријатност служења племенитим циљевима — лекара, учитеља..., непријатност услед нездравих услова рада, опасности којима се човек излаже, нецењења рада од стране околине и слично. Tarde види две скупине извора непријатности: умор — физички и нервни, услед пажње... — и досада (l'ennui). Овакав начин претстављања не може задовољити све захтеве; тако би се под досаду имало подвести много шта чему ту не би било места, и онда би се могло питати, због чега и умор није подведен ту. Тиме да досада може на пример утицати на наглији наступ умора још није речено да их треба тако раздвајати једно од другог, пошто и извесна досада може учинити да извесна друга наглије наступи. На крају излази, да је израз непријатност замењен изразом досада, чиме се није много допринело.

Начин излагања радне пријатности Ман-а,³⁾ наима да не

¹⁾ Edmond Villey: Charles Fourier, l'homme et son oeuvre, 1898
Charles Gide-Charles Rist: Histoire des doctrines économiques, cinquième édition, 1926.

²⁾ Tarde, op. cit., стр. 229...

³⁾ Man, op. cit., стр. 134, 135.

постоје повољне околности у правом смислу за пријатност рада, односно за радост у раду, већ само неповољне, — пошто се природно тежи радости у раду као и срећи у животу, — је прилично необјашњив. Према њему би дакле једини позитиван чинилац за радост при раду била потреба за радошћу при раду. Рећи то, то је као кад би се приликом говора о тржишној вредности нечега рекло, да је једини позитиван чинилац при одређивању вредности: потреба онога, који располаже тим добрим и износи га на тржиште, да добије што већу противвредност, — а зна се да вредност зависи од многих околности, од којих су неке повољне за висину вредности, док неке делају у правцу њеног умањења. — Говорећи о инстинктивној потреби за радошћу у раду, Ман говори о извесним инстинктима, као инстинкту рада, радозналости, борбености..., и у опсег потребе за радошћу у раду ставља¹⁾ и многе друге ненаведене потребе. Ипак због незгодне почетне поставке Ман није могао доћи до каквих општијих објашњења радне осећајности и стварнијих захтева; да би се до тога дошло, морало би се водити рачуна о вредности задовољавања потреба, — или бар о вредности задовољавања потребе за радошћу, што би било ближе Ман-овом излагању —, а то се не чини... Не може се усвојити, да постоји потреба која се може врећати, а коју није потребно задовољавати, — у случају у питању аутоматизам у задовољавању је искључен. Не можемо се, значи, сложити са тим, да „Радост при раду не захтева никако да буде „„фаворизована““; једино што је од значаја, то је да јој се не смета.“²⁾

Изучавање потреба као претпоставка правилне организације рада

Пошто је пријатност односно непријатност економског рада у зависности од задовољавања односно врећања потреба при раду, то је, да би се знало у општим цртама какво устројство рада треба у овом погледу остварити, потребно претходно знати какве потребе постоје.

Потребе, тежње, као и њихове околности постојања, и уопште њихова законитост се откривају

¹⁾ Man, op. cit., стр. 232.

²⁾ Man, op. cit., стр. 134.

искуством. Некима се може утврдити биолошка подлога.¹⁾ На основу појава осећања логичком анализом и научним другим истраживањима се покушава, да се открију праве потребе, да се разликује сама потреба од овог или оног њеног могућег вида; тај подухват откривања мањег или већег броја стварних потреба није нимало лак и разумљиве су несугласности које по овоме постоје између појединих испитивача. Сличне тешкоће претставља и питање, да ли је нека потреба урођена или стечена, то јест да ли има инстинктиван, нагонски или какав други карактер; у овоме има још доста нагађања, а за садашњост је увек од великог значаја и стечена потреба, која је још како потреба. Снага стеченог је и врло постојана, те су промене у томе често могуће тек протеком дужег времена, дужег преваспитавања.²⁾ — Кад говоримо о навици, мислимо на измене у потребама у самом животу под дужим утицајем доживљаја, догађаја од стране мртвог или живог света, који се надовезују на урођене особине. Навиком се може стећи једна потреба, као што се дужим запостављањем она може и пригушити, односно изменити. Што је било непријатно, може сталним обављањем да постане безбојно, или чак и пријатно; човек се навикава на буку, на топлоту, мирисе, прашину, таму...; некад се тело прилагоди тако да осећај отпадне, изостане, некад међутим само он изгуби од своје свесности.³⁾ Навиком може исто тако пријатност која долази од задовољења извесних потреба отупети, за увек или за извесно време; саме потребе се дугим оба-

¹⁾ Roustan, op. cit., стр. 157.

²⁾ Кад се говори о потребама, не сме се дакле previdети да оне нису увек лако доступне, те да се не рече, на пример — да се послужимо једним грубљим излагањем —, да је обделавање поља од стране земљорадника праћено пријатношћу, и да према томе постоји потреба обделавати поље. Посматрањем и испитивањем под разним условима потребе се могу открити и кад су прикривене на први поглед, и пријатност или непријатност једнога стања се онда њима може објаснити. Разликовање саме суштине потребе од овог или оног њеног облика је од великог значаја кад се мисли на дужи протек времена; за садашњост је некад и извештан облик од значаја, онда кад бива појмљен као посебна потреба, као нешто чије непостојање изазива непријатност, која се не може уклонити, бар за извесно време, задовољењем у неком другом облику.

³⁾ Roustan, op. cit., стр. 83.

вљањем могу довољно заситити за дужи ток времена. Из овог стицања, мењања, губитка потреба, навикавања на неповољне околности, тако да се оне не поимају више као толико рђаве, или чак и да постају пријатним, као и обратно, навикавања на повољне околности рада тако да се повољне околности не осећају више толико повољним, открива се чињеница, да је непријатан рад особито непријатан у почетку — ако се случајеви који се под досаду могу подвести оставе настрану —, као и да није могућ ни са ове стране идеалан уређај рада у погледу пријатности, ако би се мислило под тим на извесне непроменљиве, сталне околности рада.¹⁾ Но наравно навика на једну околност рада као такву не значи самим тим навиком и на све последице ове околности: навика на претерану топлоту при металургиским радовима, или навика на лупу машина не значи и навиком у том погледу да се прима мирно и наступање слабљења вида или нервна поремећеност.

У економији се често говори о обиму потреба, као и о важности потреба. По овом питању не би била излишна извесна разјашњења, која овде и износимо, тим пре што је ово питање од непосредног интереса за предмет ове расправе. Оно што се у економији назива обимом потреба, то је уствари количина оног што причињава пријатност, а та количина је у зависности од природе и величине повреде потребе.

¹⁾ Утицање позива и околности које га ближе или даље прате је несумњиво један од значајних примера стицања навика посредством спољних утицаја, који делују на склоп наших потреба (у Немачкој се говори и о *Berufspychologie*). Зато је оправдано што неки, као Halbwachs (*Analyse des mobiles...*, tome I [contribution de Maurice Halbwachs]), испитујући покретаче нашег живота и слично, воде особито рачуна о скупинама — земљорадницима, слободним професијама, чиновништву, предузетништву, најамништву..., и подврстама; тако Halbwachs код најамништва утврђује отсуство жеље за самосталношћу, док њу опажа код земљорадничког реда. Дужи утицај околности, то јест навика, подешава, прилагођава оне који су под њиховим утицајем у смислу измирења, уједначености, избегавања неслагања између датих околности и личних тежњи. Наследљивост занимања, односно одржавање извесног занимања у једном насељу, једном пределу, се покрај других околности може објаснити и тиме, да се стичу навике, потребе, које одговарају томе позиву, те се избор рада врши и под утицајем те прилагођености околностима.

Нека буде узет у разматрање обим потребе исхране;¹⁾ самим животом, кретањем, радом, троше се извесне материје, те се надокнада, довођење истих врши путем узимања хране, — која ће пак количина бити потребна, зависи од тога, колико је отстојање од оног стања, где не постоји тежња да се поправи стање крви, а то је отстојање за једну исту особу у зависности од тог какву исхрану је она пре тога имала, колики утрошак снаге је учинила... Боље је, значи, говорити о обиму тежње, но о обиму потребе.²⁾ Боље је исто тако говорити о важности задовољавања или незадовољавања тежњи, него о важности потреба; потребе се у свом заклоњеном стању задовољености не могу ухватити, њихова важност проценити, већ тек посредством њихове поремећености, која је праћена знацима — пријатношћу и непријатношћу — који се могу досегнути, открива се значај потребе, или боље значај оволике или онолике повреде и задовољавања ове или оне тежње. — Ово разлагање се чини да би се подвукла важност тога, да се у виду имају не само потребе, већ и тежње, која два питања стоје у тесној вези, а ипак су донекле различна, и од којих друго, питање о тежњама има да буде у средишту пажње.

1) Потреба исхране јелом, узгред речено, изгледа да не постоји као таква, већ стварно да постоји потреба извесног стања крви, ткива... (Dumas op. cit., tome II стр. 448... [Dumas]), — пријатност од чула укуса... је пријатност другог порекла; но могућа је и чисто стомачна, месна глад, без поремећености општег стања крви (исто место, стр. 455).

2) Потребом треба назвати, држимо, оно стање где се не тежи промени његовој; потреба је да је телесна грађа извесног састава, да постоји једнакост људи, да се правичност не нарушује... Остваривати извесан телесни састав — ухрањеност, остваривати једнакост, правичност, то је задовољавати тежњу, приближавати се стању потребном, могло би се чак рећи: задовољавати потребу; али би неисправно било говорити о потреби за правичношћу, за исхраном, односно о потреби исхране, — обратно, постоји потреба да се не жели узимање јела, то јест да се човек налази у стању ухрањености, што је циљ узимања јела. Налазимо да се имају доследно употребљавати у научним радовима — и психолошким — у свом правом значењу изрази потреба и тежња; у овој расправи стога говоримо о тежњи за радом...; за неке случајеве употребљавамо изразе потреба, или тежња, но увек доследно мислећи под првим изразом на стање у коме не би било ни пријатности ни непријатности, док под другим изразом мислимо на извесну управљеност на неко остварење.

Склоп потреба је различит од појединца до појединца, као што је различита и јачина пријатности одн. непријатности које прате материјално сразмерно истоветно задовољење или повреду потребе одн. тежње.¹⁾ Исто тако склоп потреба појединца није сталан, но показује мање више сталне промене, често врло нагле. Склоп потреба се често и само привидно мења, тим што извесне потребе које су биле пријатне одједном бивају пробуђене; довољно је некад да усред најпријатнијег рада падне зрачак сунца па да се одједном осети снажна тежња за друштвом, пољем... и да рад од пријатног постане одједном непријатним. — Привидно или не, склоп потреба је дакле у честом мењању; извесне промене показују мању или већу правилност, као на пример промене у потребама, тежњама, запажене према добу дана, положају дана у седмици, годишњем добу, добу живота, — док неке промене показују већу случајност. Услед тих промена у склопу потреба истоветни радни положај није праћен истом радном пријатношћу почетком седмице или око њене средине..., као што није праћен истоветним стањем у зимско, или пролетње доба, које нами и пружа могућности задовољења најразноврснијих потреба; отуда ће такође услед промена у потребама, које се промене врше током живота у извесном смислу, исти догађаји, исте околности рада изазвати неједнака осећајна стања у детињству, младићству, у зрело, и касније доба.

У идућем одељку ове расправе не би било целисходно позабавити се потребама у њиховим појединостима; расправљање по извесним од њих би превазилазило опсег овог рада, док летимично додиривање не би било од неке посебне користи, — уосталом расправљање по извесним лакше уочљивим потребама би било не толико потребно, пошто их живот сам довољно открива. Са тих разлога се овде углавном неће говорити о посебним потребама, као уосталом ни о најповољнијим начинима којима би се њима излазило на сусрет. Ближи принципи организације рада се овде неће додиривати. Зато се овде неће говорити о обичном значају чистоте за пријатност и нешкодљивост рада, о значају чистог ваздуха са довољно кисеоника, без прашине и отровних састојака,

1) Ту су од особитог сначаја повезивања слика, идеја, као и мања ли већ а нервна мирноћа.

о значају повољне влажности, потребне топлоте радног простора, о значају светљења,¹⁾ тишине,²⁾ о значају одаја за обедовање, забављање, одмор, умивање после рада, о значају уређаја библиотеке при радном простору, значају уређаја радничких станова, значају отсуства — годишњег одмора, плаћеног или не, нити о томе какав треба да буде према приликама облик, величина зграде, прозора, крова, начин осветљења, грејања, проветравања, крој и каквоћа одела у погледу топлоте, слободе кретања, сигурности при раду, каквим условима треба да одговарају маске против прашине и штетних гасова, и друго. Крај свега сматрамо да није излишно да се истакне питање извесних општијих, мање упадљивих потреба, значајних у социолошком и економском погледу, и то особито у вези са радом најамничких редова, као и да се гдегде пружи мало разјашњења по извесним овим питањима; нешто ближе излагање може да буде корисно и у том погледу, што се овим може ближе навестити тумачење неких на први поглед недовољно објашњивих пријатности или непријатности рада, односно указати на прави повод, праву околност бољег, преданијег рада; овом приликом ће се моћи још боље увидети оправданост нашег тумачења радне осећајности.

Значај радне пријатности у погледу радног исхода

Пре него што почнемо излагати ову посебнију страну радне пријатности, потребно је да још једном подвучемо значај радне пријатности у погледу продуктивности. Начел-

¹⁾ Тако неповољна светлост — сувише јака или сувише слаба, неповољне боје, неповољног правца долажења... — замара очне мишиће, појачава психичку замореност услед отежаности пажње; добра светлост олакшава покрете, ствара добро расположење, делује на исход рада и онде где око нема неку нарочиту улогу; општа осветљеност је некад боља но делимична и због тога што омогућава бољу друштвеност (Otto Lipmann, op. cit., стр. 293...).

²⁾ Лупа — па и уједначена хука — је увек неповољна по рад, одвраћа, отежава пажњу, и друго; последице лупе и уопште ларме су врло крупне и у чисто здравственом погледу, — тако лупа машина, разговор посетилаца, страно диктирање, доводе често до нервне преосетљивости, главобоље, бола очију, раздражљивости оних који раде за писаћим машинама, покрај премора, већег трошења радне енергије, опадања каквоће рада, и слично (Lipmann, op. cit., стр. 299...). Једном је, примера ради, од 574 радничких неуроза за преко 11% њих установљено да су последица ларме (M. Weber, op. cit., Band XXVIII, стр. 230).

но узев, а према свакодневном самопосматрању и посматрању туђег рада, извесно је да пријатност у раду као таква претставља повољну околност, а непријатност неповољну околност за економску производњу.¹⁾ Те повољне односно неповољне последице расположења при раду показују се како у количини или каквоћи урађенога, тако и у погледу брзине у раду, у погледу грешака у раду, целисходног коришћења сировина, у погледу незгода и несрећа при раду, у погледу мање или веће заморености при истоветном раду, и слично. Ипак питање о повољном значају пријатности при раду у погледу продуктивности не може добити потпуно једносмислени одговор: иако велики број околности праћених пријатношћу значи појачање радне моћи и радне воље, а велики број околности праћених непријатношћу значи њихово слабење, има и обратних случајева, где се извесна непријатност, то јест отсуство пријатности показује повољнијим за извешан рад, што зависи како од околности у питању, тако и од природе рада и особина појединца у питању. Тако свирка може да буде врло пријатна вршиоцу рада, и ипак да буде неповољна за сам рад. Или околност да се ради у заједници може на извесне особе и при извесном раду вршити утицај у смислу бољег рада, због суревњивости, због пријатности која долази од тога да се није сам, и друго, а за друге особе и за други рад може бити мање повољна, било због отстрањења пажње... услед разговора, или и без овога.²⁾ О свим овим посебним питањима мора да се води рачуна, и мора се тежити да се пронађе прави основ бољег или горег рада, ова или она настројеност појединаца, да би се неповољне околности рада умеле уклонити у сваком виду, а повољне задржати, развити, и ослободити неповољних. Као што је економско и социолошко питање питање о побудама, покретачима у економском раду, тако је исто економско и питање о основима спонтаног, скоро невољног, бољег или горег економског рада; нема довољно оправданог разлога што у овом другом погледу у економској науци постоји још увек прилична празнина, — пошто се и у једном и у другом случају ради о узроцима, поводима економског рада, односно бољег или горег рада.

¹⁾ Lipmann, op. cit., стр. 273, 274, 376, 22...

²⁾ Giese: Arbeits-und Berufspsych. стр. 140... (Paul Plaut).

Потребна су извесна претходна објашњења о томе, шта се има подразумевати када се говори о значају пријатности за сам рад. — Несумњиво је да су физиолошка стања добрим делом праћена осећањима, као што су и осећања опет праћена физиолошким променама. У једном низу тих међусобно изазваних појава може се само прилично произвољно тумачити шта је чиме изазвано.¹⁾ Исто се тако за већину случајева ништа потпуно прецизно не може рећи о томе, у којој је мери извесно побољшање или погоршање радног успеха последица (примарне, или потоње) физиолошке промене (одн. стања), а у којој је мери последица психичке промене.²⁾ Тако је тешко рећи колики се део при једном полетном раду има приписати чисто физиолошкој одморености, а да ли се има и колико приписати и пријатности (и њом изазваним могућим физиолошким променама) која прати ово стање, односно рад у таквом стању. О свему томе се може говорити само мање или више приближно.³⁾ Пошто се не могу довољно оштро двојити основи психички од непсихичких, то се онда, кад се говори о значају пријатности за рад, мора доследно овај значај схватити шире, и значај пријатности презумирати. Пријатност је, дакле, при раду од значаја било сама по себи, било као пратилица, као симптом извесних физиолошких стања,⁴⁾ пошто се према стању науке не може утврдити кад је она у правом смислу само симптом. Према томе се приликом говора о повољном значају пријатности за рад има мислити како, на пример, на околности које су више праћене психичким, као добро опхођење претпостављених и подложних, тако и на околности које су од значаја више у физиолошком смислу, као што је то добра исхрана, довољна могућност за одмор, то јест исхрањеност, одмореност, и тако даље, пошто се и код ових других случајева и пријатност појављује као основ бољег рада; код ових других случајева није могуће ближе утврдити кад је пријатност само симптом

¹⁾ Потсећа се на у примедби 3 стр. 21 изнето.

²⁾ Тако отприлике и Lipmann, op. cit., стр. 21..., 5, 273..., 376.

³⁾ Кад Lipmann (op. cit., стр. 22) износи да социална организација предузећа не утиче на способност за делање, према његовом термину, то јест да не утиче у физиолошком смислу, свакако мисли на оно што је претежно у том случају.

⁴⁾ Тако донекле и Max Weber, op. cit., стр. 238...

повољног физиолошког стања, а не и основ бољег рада: мора се потпуно презумирати да пријатност која прати физиолошко стање није једино симптом.

Тумачење побољшања у раду или подбацавања у раду је уопште врло тешко. Тешкоће на које се наилази су углавном заједничке свима наукама које се баве човеком, односно друштвом. Услед сложености околности, под којима човек живи и под којима ради, откривање узрочних веза, везивање извесне промене за претходну недруштвену или друштвену чињеницу, то јест објашњавање последица је изванредно тегобан подухват. Експериментисање је у области психичког и социалног често немогуће, или му је бар вредност умањена тим, да се врши под вештачким, неприродним околностима, уз искључење многих околности које ипак пасивно имају удела у току догађаја, као подлога на којој једне околности производе последице, или — како се Lipmann изражава¹⁾ — као катализатори. Ипак посматрање под погодним околностима некад задовољава захтеве у приличној мери, и ако се при испитивању и не дође до одговора, у којој мери једна чињеница изазива извесну појаву, односно у којој је мери једна чињеница последица друге чињенице, само откривање узрочне везе и приближне присности значи доста. Да ли радни исход опада после извесног дневног рада услед тога што се замор повећава, а увежбавање престаје, или опада на пример због опште досаде изазване једноликим радом, или да ли сировина својом рђавом каквоћом сама по себи доводи до горег рада и већег замарања, или у томе има удела и незадовољство по разним основама због рада са њом, — то су питања која могу да служе као доста упрошћен пример тешкоћа на које се наилази при овим испитивањима. При испитивању значаја радне пријатности или непријатности за радни успех потребно је искључити и све оне вољне елементе при раду који премашују значај осећајних стања, односно нису у ближејем односу са овим;²⁾ тако ако би се запозило опадање производње код оних предузећа која почињу да одбацују веће добити но пре, а одржавају стару висину најамница својих намештеника, можда би само незнатним

¹⁾ Lipmann, op. cit. стр. 9...

²⁾ Max Weber, op. cit., стр. 238...

делом требало ово опадање производње по радној снази довести у везу са незадовољством због појачаног држања о експлоатацији, то јест схватити као спонтано опадање радног полета, док би већим делом или искључиво у овом требало видети, као што се и чини, вољни протест против поделе прихода која се сматра неправичном; тако и повећање производње код система награде на комад долази већином претежно по основи одлуке да се искористи могућност зараде, — исти је случај и код повећања стопе од урађене јединице.

ПОСЕБНА РАСМАТРАЊА О ПРИЈАТНОСТИ ЕКОНОМСКОГ РАДА. ПОДЕЛА РАДА ПОСМАТРАНА СА ТЕ СТРАНЕ.

О замору. Општи поглед на питање дужине радног времена.

При раду се већином троши физичка и умна снага пре свега, те је природно отуда почети излагање са овим најупадљивијим изразом делатности. Када се говори о тегоби рада, у свести се и нехотице намеће слика човека погуреног свом својом снагом над радом, и, како се свуда наводи, у многим језицима је рад био хомоним за тегобу. Рад је био тегобан, и још је то углавном, зато што се морало претеривати у физичком или умном напору, напору који је у извесним границама извор пријатности. Тежња за кретањем је иначе несумњива код већине особа, а исти је такав случај и са тежњом за умним радом; оне налазе израза у детињству, још од првих дана, у немиру, граји, трчању, игрању, причању, а доцније и у разним другим делатностима. Економски рад може се показати у овом погледу двојако неповољним. Услед економског рада може се најпре доћи до недовољног задовољавања ових енергија, тако да се он кадгод показује као препрека и ванрадном задовољавању њиховом; зато је човеку веће телесне способности тешко дуго бављање са нечим што не захтева знатнију употребу телесне снаге; нагомилана енергија га притиска и не налази одушке; зато је и човеку веће умне способности тешка делатност која не пружа могућност употребе умне снаге. Овог разлога непријатности многи нису свесни, пошто је она често надмашена незадовољством по другим основима — због незадовољене тежње за корисношћу у мери и на начин како би се то желело, и слично. Но несравњено чешћи случај код најамног рада је изразита непријатност, тегоба, од премора, на који се, може се рећи, целокупно индустриско најамништво жали.¹⁾ Премор инду-

¹⁾ Тежња за радом и тежња за одмором и сном су две стране потребе, да постоји извесна равнотежа између стварања и утрошка

стриског радеништва, то јест радна тегоба је погоршана и тим, да често врло ниске најамнице не омогућују довољну накнаду потрошене снаге, не омогућују довољно обилну и разноврсну исхрану нити повољан стан, то јест исправан ноћни одмор. У индустријама које раде пуним капацитетом особито ноћни рад доводи у истом радном времену до већег замора због поремећености природног ноћног одмора и узимања хране у невреме; логично је било да је међу првим мерама социјалне заштите баш била забрана ноћног рада за слабије учеснике у раду, то јест за жене и децу. Дневни или ноћни рад, рад у овој или оној грани производње, рад на обичним машинама или на ланцу, сви они у много случајева воде, особито под околностима самог рада, какве на много места постоје, премору, који се из дана у дан сабира, погоршава, и води све тежем раду и превременој неспособности за рад. У повољним најамницама и повољним општим условима рада лежи тако основа не само радне пријатности при томе раду, него, како се често истиче, и основа пријатнијег извођења потоњих радова.

Потребно је разликовати појаву местимичне, локалне заморености, од појаве опште заморености, које могу да постоје једна без друге, као што могу да иду и напоре. И у погледу самог умног замора могуће је чинити ово разликовање, пошто је овај или онај умни рад везан за овај или онај нервни центар. Техничка подела рада сама по својој природи ставља захтев непрестано на једну групу мишића више него на друге, као што се и на једностран начин користи духовним моћима, те тако доводи до несразмерне преморености извесних органа и предела тела. У целисходној промени покрета, промени делатности чак и више пута преко дана, тражи се начин да се запосле, употребе други мишићни склопови и други нервни предели, чиме се боље искоришћује дата радна снага и појачава производња и по овом чисто физиолошком основу.

Код разних особа просечно стање снаге мишићне и умне претставља различит однос; код извесних особа се до задовољења умне снаге долази врло брзо, пошто је она незнатна,

енергије. Тежња за радом као кретањем је у зависности од општег телесног стања, здравља, станбених прилика, исхрањености, одмора, и другог.

а до задовољења мишићне спорије, — код извесних је пак обрнуто; наравно да има честих случајева малог или великог обима обеју тежњи о којима се овде ради.

По питању наступања мање презадовољености тежње за кретањем при истом радном учину (ефекту) од користи су она истраживана која су вршена са циљем да се производња подигне путем установљења целисходног распореда у радном простору, целисходног облика радног сретства, радног покрета — његовог начина, оптерећења, учесталости —, потребног одмора, и друго, уколико ова испитивања¹⁾ имају за последицу, да се известан излишни замор, мишићни или умни, избегава, односно да замор спорије наступа.²⁾ У новије време се врше врло поучна испитивања — и у знатнијој мери научна, мање произвољна по Тајлорову — у области устројства рада посредством мерења вишка утрошеног кисеоника при дисању,³⁾ која испитивања са доста тачности могу указати пут којим се може довести до осетног смањивања радног утрошка људске снаге; овај начин испитивања, веома користан за испитивање утрошка мишићне снаге, није међутим применљив за мерење извршеног нервног, умног рада. Осим тога физиолошки најцелисходнији рад није најцелисходнији укупно узев, ако се у психичком погледу он знатно погоршава.⁴⁾ Што се тиче Тајлоровог система у свом првобитном облику, њему се озбиљно замера, да се водило рачуна једино о најспособнијим, најприкладнијим раденици-

¹⁾ Taylor, op. cit., Dumas, op. cit., tome II, стр. 46...

²⁾ Од учесталости покрета при извесном оптерећењу зависи да ли ће се вршити истовремена, бар у извесној мери, накнада потрошених угљених хидрата..., и вршити отстрањење у мишићу и крви посталих једињења, чији је састав још недовољно познат (ова се везују са кисеоником, отуда значај чистог ваздуха за освежење од умора, односно његово спорије наступање) —, те се наступање мишићног умора више или мање спречавати, који и настаје баш услед потрошње извесних материја, и гомилања сагоревањем посталих других материја (Dumas, op. cit., tome II, стр. 46... [Dumas]). Дужи прекид рада се искоришћује на разне начине, према околностима рада, — у седењу, и одмарању у наслончама, или у лаганом кретању, вршењу телесних вежби, и слично; при чему напетост извесних мишића бива прекинута, циркулација крви појачана, и друго.

³⁾ Edgar Atzler und Gunther Lehmann: Anatomie und Physiologie der Arbeit, 1930, стр. 261...

⁴⁾ Lipmann, op. cit., стр. 138, 139, 173.

ма за дотичне послове, то јест да се само са обзиром на ове вршио избор покрета, брзине и начина рада, или одређивао облик и величина оруђа, и друго, чиме се један добар део радеништва искључио из посла или принудио на страховито напоран рад — који је и иначе био веома напоран и за најспособније; доцније је донекле овај принцип напуштан, и уопште строгост начина покрета и њихове учесталости је ублажавана, и задовољавало се сумарним одређењем покрета и њихове брзине, чиме се стварно приближило систему рада на ланцу или бескрајном платну, где је одређено само време у коме се известан покрет односно збир покрета има извршити, док се ближи начин извођења не намеће потпуно.

С обзиром на повећање обима тежњи у питању или њихово боље искоришћење могу бити корисни и исходи испитивања по Mosso-вој методи — и сличнима — утицаја¹⁾ исхране, уживања извесних количина кафеина, алкохола..., утицаја боја, мириса, звукова, шума..., доба дана и ситости после обода...²⁾ на већу или мању способност за известан рад, као и испитивања утицаја умног рада и физичког кретања једно на друго, испитивања утицаја општег стања пријатности или непријатности на рад, и тако даље.

По овим питањима³⁾ се доста радило, али су остале још несавладане многе појављене тешкоће. Сва ова испитивања

¹⁾ Dumas, op. cit., tome II, стр. 46... (Dumas).

²⁾ У ком погледу температура, светлост, навика и друго, играју улогу. Особито је нездрав и нерационалан рад ускоро после оброка узетог око средине дана; одмор после овог оброка је од такве важности, да се у неким земљама законски установљује минимум почивања после овог оброка, како у привреди, тако на пример и у војсци.

³⁾ Занимљив је покушај Bücher-а у поменутом познатом делу *Arbeit und Rhythmus* да објасни значај ритма у раду, између осталог и у погледу олакшања овога, то јест релативног смањења замора. Повољном ритмичношћу би се смањивао умор увођењем потребног одмора између покрета, прилагођавањем покрета крвотоку, дисању, чињењем покрета равномерним у снази — чиме се избегава употреба непотребне веће снаге —, смањивањем употребе пажње...; — Bücher излаже како ритмичност сама обузима многи рад — ковача, столара, обућара, копача, косача..., и како природном увођењу ритмичности помаже околност да су неки покрети праћени шумом, звуком, но како ритмичност обузима и радове који нису праћени шумом — плетење...; износи како се природно тежи скраћивању такта, то јест оштријем ритму — наизменично ударање два чекића..., како се још од давнина ритам појачавао

морају нужно да воде рачуна о особеностима појединаца, које често долазе и овде до изражаја.

Навика игра такође не малу улогу у целисходнијем коришћењу, мањем врећању постојеће тежње за кретањем и умним радом, то јест у смислу релативног смањивања умора. Путем дугог обављања једног мишићног рада долази се до целисходне употребе и учешћа само потребних мишића, до прилагођавања, развијања мишића, срца, и другог, врши се свођење покрета на потребно, долази се до тога да се мишљење обавља са мање тешкоћа, да се напрегнутост пажње све мање захтева,¹⁾ те се производња појачава, или бар иста са више лакоће врши. С обзиром на ово се честом мењању послова — које се иначе препоручује у циљу избегавања досаде, и из других разлога — може ставити двојака замерка; једна је, да се дужим необављањем једног посла губи постигнута увежбаност,²⁾ а друга је, да се при вршењу новог посла, баш због неизвежбаности, нерационално користи постојећа снага. Ове замерке су тако крупне, да не би било могуће, ако се хоће одржати производња и стандард живота на вишем ступњу, допустити да се врши неограничени прелазак са делатности на делатност све и кад би се то лично

свирком у свирале, песмом, ударањем у гонг, бубањ, узвицима..., како се тек ритмом често омогућује скупни једновремени покрет, како често ритмичном песмом прате рад и сами они који врше чак неку напорну делатност — веслачи...; Bücher није превидео ни тоничан значај ритмичности, музике, односно њихов значај при раду чак и кад је рад овима праћен без везе са неком радном ритмичношћу. Многобројна испитивања су потврдила значај ритма у погледу појачања продуктивности код најразличитијих радова. У том циљу се некад и рад машина комбинује са посебним пулсирањем ритма.

¹⁾ Tarde (op. cit., стр. 233) говори о навикавању на умор. Тачно говорећи тај би израз требао да се односи на навикавање на повреду потреба (у умору), што је могуће. Но овде се малочас мислило на то како навика може допринети, да сам умор при истом радном учину спорије настаје, одн. бива мањи, или да истом утрошку снаге одговара већи производни успех.

²⁾ Губитак увежбаности већином никад није потпун, или се бар увежбаност лакше понова достиже кад је једном већ постојала. — Да би губитак увежбаности што мање наступао приликом преласка са делатности на делатност, корисно је да се делатности обнављају по извесном турнусу, који не би обухватао сувише велики број послова, и тако да се истој делатности не би понова приступало тек по протеклу несразмерно дугог времена.

желело. То се питање већ поставило практично, и прелазак са делатности на делатност се донекле морао ограничити. Ограничењу наравно нема места тамо где се ради о пословима при којима се не долази до неке изразитије увежбаности, и мењању послова у оквиру оваквих делатности се по овом основу не може ништа замерити. За прелаз у послове који претпостављају извесну већу прилагођеност и извесну већу радну вештину долазили би према томе само они појединци у обзир, који би желели прићи из оних послова, који су по својој природи сродни пословима којима се намерава приступити. Разуме се да се услед готово опште несташнице квалификоване радне снаге нигде и не помишља да се отежава прелазак из једноставних делатности у делатности за које се тражи више способности и више спреме, и то не треба ни подвлачити.

Вршиоци рада су се сами одувек трудили да смање прекомерни замор, да ту непријатност избегну¹⁾ градњом појединих оруђа, бирањем подесног положаја за обављање посла, употребом сточне снаге, снаге ветра..., исто као што су се трудили да се умањи радни напор трећих и они који су имали блиских разлога да се учесници у раду што мање замарају по произведеној јединици. Како се вели, рационализација је стара колико и рад. Дobar део науке има да захвали за свој развитак овој борби са радном тегобом. Недостатак многих техничких усавршавања је тај, да она мишићну замореност умањује, док умну често повећавају, те је корист од тих промена у погледу избегавања умора донекле мања но што изгледа у први мах. Наводи се да надгледање рада читавог низа машина претставља у многим случајевима прави удар за нерве радника. При организовању рада се че-

¹⁾ Чини нам се да може постојати извесна пријатност, која прати извесан мањи умор као такав; она би се могла објаснити разним унутрашњим осећајима, можда и услед тровања нерава производима насталим сагоревањем — тровања у пределу замореног мишића, или путем крви и других предела тела на случај знатнијег рада (о осећају мишићног умора: Dumas, op. cit., tome II, стр. 119, 120 [B. Bourdon]). Ако се то не би примило, онда пријатност која прати уморно стање не би долазила од умора, већ само од задовољења неких других тежњи, која задовољења се догађају у тренутцима одмарања, — од освежавања заморених ткива (Dumas, op. cit., tome II, стр. 226), посматрања уназад радног дана, праћеног свешћу о корисности, и друго.

сто пута десило, да се недовољно узме у обзир значај психичког замора; тако је многа тајлоризација, а кад је одвела смањењу замора од чисто физичког рада, доносила већи општи замор стога што је стављала несразмерно већи захтев пажњи која је имала да прати покрете, те је тако циљ био промашен.

Када се говори о телесном, или умном раду, мисли се уствари — како се то износи — на то, да је он углавном телесни или умни, пошто чисто телесног или чисто умног рада практично нема; и врло груби телесни рад захтева ма и мали умни напор у виду размишљања, или бар пажње, као што и умни рад, обратно, доводи до замарања очних мишића, мишићног замора због седења, писања, стискања руке, и друго. Мишићни и умни замор су уосталом слични и крај различитости њихове природе.¹⁾

Време које се посвећује раду је од значаја или у више радно-психофизиолошком или у више психолошком погледу, — покрај значаја који има за производњу, односно произвођаче, за цену производа, уштеду сировина, народну снагу, запосленост, и тако даље. У психичком погледу радно време пре свега претставља одлагање задовољења оних потреба — психичких, или физичких — које се у ванрадном животу задовољавају, а на случај сувише дугог трајања значи некад и онемогућавање, за тај дан или и иначе, задовољавања извесних потреба. И сам радни напон, у времену краћем или дужем, је од значаја исто тако, јер премором који доноси собом може одлагати или онемогућавати ванрадно задовољење потреба; тако се многи радници жале да после осмочасовног рада у предузећима која захтевају напоран рад, физички или психички, нису способни ни за какво накнадно занимање, ни за ход нити за читање ма колико лаких чланака. Кратко радно време — при коме радни напор није прекомерно повећан — значи према томе могућност да се радник бави домаћим приликама, породицом, образовањем,

¹⁾ Dumas, op. cit., tome quatrième, 1934, стр. 426... (G. Poyer); умни замор изазива чак и замор у ткивима која нису била саучествовала у раду: мишић слабије реагује и на електрични надражај, — значи постоји замор и без обзира на везе мишића са централним нервним системом.

желело. То се питање већ поставило практично, и прелазак са делатности на делатност се донекле морао ограничити. Ограничењу наравно нема места тамо где се ради о пословима при којима се не долази до неке изразитије увежбаности, и мењању послова у оквиру оваквих делатности се по овом основу не може ништа замерити. За прелаз у послове који претпостављају извесну већу прилагођеност и извесну већу радну вештину долазили би према томе само они појединци у обзир, који би желели прићи из оних послова, који су по својој природи сродни пословима којима се намерава приступити. Разуме се да се услед готово опште несташнице квалификоване радне снаге нигде и не помишља да се отежава прелазак из једноставних делатности у делатности за које се тражи више способности и више спреме, и то не треба ни подвлачити.

Вршиоци рада су се сами одувек трудили да смање прекомерни замор, да ту непријатност избегну¹⁾ градњом појединих оруђа, бирањем подесног положаја за обављање посла, употребом сточне снаге, снаге ветра..., исто као што су се трудили да се умањи радни напор трећих и они који су имали блиских разлога да се учесници у раду што мање замарају по произведеној јединици. Како се вели, рационализација је стара колико и рад. Дobar део науке има да захвали за свој развитак овој борби са радном тегобом. Недостатак многих техничких усавршавања је тај, да она мишићну замореност умањује, док умну често повећавају, те је корист од тих промена у погледу избегавања умора донекле мања но што изгледа у први мах. Наводи се да надгледање рада читавог низа машина претставља у многим случајевима прави удар за нерве радника. При организовању рада се че-

¹⁾ Чини нам се да може постојати извесна пријатност, која прати известан мањи умор као такав; она би се могла објаснити разним унутрашњим осећајима, можда и услед тровања нерава производима насталим сагоревањем — тровања у пределу замореног мишића, или путем крви и других предела тела на случај знатнијег рада (о осећају мишићног умора: Dumas, *op. cit.*, tome II, стр. 119, 120 [B. Bourdon]). Ако се то не би примило, онда пријатност која прати уморно стање не би долазила од умора, већ само од задовољења неких других тежњи, која задовољења се догађају у тренутцима одмарања, — од освежавања заморених ткива (Dumas, *op. cit.*, tome II, стр. 226), посматрања уназад радног дана, праћеног свешћу о корисности, и друго.

сто пута десило, да се недовољно узме у обзир значај психичког замора; тако је многа тајлоризација, а кад је одвела смањењу замора од чисто физичког рада, доносила већи општи замор стога што је стављала несразмерно већи захтев пажњи која је имала да прати покрете, те је тако циљ био промашен.

Када се говори о телесном, или умном раду, мисли се уствари — како се то износи — на то, да је он углавном телесни или умни, пошто чисто телесног или чисто умног рада практично нема; и врло груби телесни рад захтева ма и мали умни напор у виду размишљања, или бар пажње, као што и умни рад, обратно, доводи до замарања очних мишића, мишићног замора због седења, писања, стискања руке, и друго. Мишићни и умни замор су уосталом слични и крај различитости њихове природе.¹⁾

Време које се посвећује раду је од значаја или у више радно-психофизиолошком или у више психолошком погледу, — покрај значаја који има за производњу, односно произвођаче, за цену производа, уштеду сировина, народну снагу, запосленост, и тако даље. У психичком погледу радно време пре свега претставља одлагање задовољења оних потреба — психичких, или физичких — које се у ванрадном животу задовољавају, а на случај сувише дугог трајања значи некад и онемогућавање, за тај дан или и иначе, задовољавања извесних потреба. И сам радни напон, у времену краћем или дужем, је од значаја исто тако, јер премором који доноси собом може одлагати или онемогућавати ванрадно задовољење потреба; тако се многи радници жале да после осмочасовног рада у предузећима која захтевају напоран рад, физички или психички, нису способни ни за какво напредно занимање, ни за ход нити за читање ма колико лаких чланака. Кратко радно време — при коме радни напор није прекомерно повећан — значи према томе могућност да се радник бави домаћим приликама, породицом, образовањем,

¹⁾ Dumas, *op. cit.*, tome quatrième, 1934, стр. 426... (G. Poyer); умни замор изазива чак и замор у ткивима која нису била саучествовала у раду: мишић слабије реагује и на електрични надражај, — значи постоји замор и без обзира на везе мишића са централним нервним системом.

стручним усавршавањем, политиком, спортом, уметношћу, и другим, (као и да више времена посвећују сну и уопште одмору), што све може да утиче повољно и на производњу. С обзиром на ово је сваки прекомерни час рада праћен све знатнијим незадовољством, и доводи или до опадања рада — што је са своје стране опет често праћено незадовољством —, или, ако се продукција мора одржати истом, до већег напора психичког и физичког. Посматра ли се питање више физиолошки, може се унапред рећи, да скраћење радног времена само по себи не мора значити ништа повољно, већ може бити и неповољно, кадгод се наине корист од скраћења времена више него потре већим напором, наметнутим на пример ритмом бескрајног платна, или ниском стопом награде на комад. Но и кад се не мења количина оног што се има урадити, обављање тога у краћем размаку времена може да буде физиолошки отежано: сам утрошак снаге при осетно већим брзинама је повећан,¹⁾ а сувишна скраћеност одмора између покрета не дозвољава одмарање, освежавање за време рада онако како се пре обављало. С друге стране врло дуго време рада не претставља физиолошки рационално коришћење снаге; у крајњим часовима влада осетан психофизички замор, мишићи, који су као најцелисходнији били употребљени у раду, услед физичког замора, и иначе, теже обављају своју функцију и уступају место мање погодним мишићима, време општег одмора је скраћено, замор од прошлог дана још траје и из дана у дан се погоршава, и слично. Стога се поставља питање о томе, колика количина производње може да буде преко дана пружена, односно како у времену распооређена, које се питање има решавати посебно према делатностима. Авве је између осталих повољних околности до којих доводи извесно скраћење предугог времена истакао и околност да се смањује замор — који је мање више пропорционалан времену рада, и углавном независан од интензитета рада — замор од општег утрошка снаге, утрошка снаге на опште држање које непосредно није продуктивно, као што је стајање, седење, трпљење лупе, чување себе од опасности, и друго. Авве ово назива *Leergang*, сходно изразу који се

¹⁾ Често се наводи пример, да прелазак исте стазе у трку захтева веће напрезање, већи утрошак снаге но прелазак у ходу.

употребљава за рад мотора, кретање точкова, трансмисија... при неупотреби, некретању машина које учествују непосредно у производњи. Дакле врло дуго време рада није целисходно ни у чисто физиолошком погледу, и то ни у личном погледу вршиоца рада, у погледу наступања замора и односне непријатности, ни у погледу продуктивности. Ипак има извесних радова који физиолошки нису толико напорни и код којих је у погледу продуктивности у основи једино меродавно време њима посвећено; код ових радова скраћење времена не значи бољи рад, као што то не значи ни код оних радова код којих је ритам рада неумитно наметнут — случај рада на ланцу. Код осталих случајева извесно скраћење радног времена може да буде по физиолошком основу корисно за производњу. Да скраћење радног дана не значи неизоставно и опадање производње, видело се тек око половине деветнаестог века у Енглеској и то после доношења закона¹⁾ о десеточасовном радном дану, закона који је предвиђао десеточасовно радно време за жене и децу запослене у текстилној индустрији — дотле се радило некад и по шеснаест часова —, но који је закон посредно користио и осталима, с обзиром да су послови били често тесно повезани. Авве је приликом пажљивих дужих испитивања²⁾ последица скраћења радног времена са девет на осам часова дошао до резултата који су потврдили испитивања вршења у том смеру и у Енглеској, да наине извесно скраћење рада повољно делује на производњу. Раденици који су радили у акорду постизали су боље резултате но пре, и то без већег замора; но не једино код ових, већ се сличан исход могао утврдити помоћу посматрања утрошка струје и код оних који су радили под системом награде на време, који су дакле сад боље радили потпуно спонтано, ненамерно, без икаквог спољнег потстицаја. То се десило и у неким случајевима у Енглеској, где се није дошло до опадања производње и крај смањења радног времена, — које опадање су желели *Trade-Unions* не би ли

¹⁾ Закон је ступио на знагу 1 маја 1848, дан који се и данас светкује.

²⁾ При углавном истим атмосферским приликама, при искључењу изближих посматрања свих сувише младих, болешљивих, још недовољно увежбаних, и слично.

се тим дошло до сузбијања беспослице; и где се радило под системом најамнице на време, спонтано се одржала прошла производња.¹⁾

Сазнавање, откривање.

Тежња за сазнањем је опште дата у животу и нарочито је изразита у данима раног детињства. Код извесних особа она после већег или мањег пређеног пута бива засићена, код извесних пак она је, може се рећи, неутољива, као отприлике што некога занима извештај предео док га не прокрстари, док за неког он претставља и даље нешто што се још боље може упознати; код оних, код којих је она још незасићена, што ће он то бити касније кад буде савладан: пријатност пружа многу пријатност раду, — отуда појава, да је често занимљивији посао који се још није довољно савладао, но што ће он то бити касније кад буде савладан; пријатност стицања стручности, пријатност учења.²⁾ Зато се говори баш у редовима раденика и занатлија да је сваки занат добар док се учи, а да искусни занатлија свој занат ретко воли.

Проналажење би претстављало један вид сазнања. Пријатност при проналажењу може бити пријатност или при одгонетању нечег себи непознатог, или пријатност при стварању, откривању нечег уопште непознатог. Међу прве случајеве би спадало, примера ради, решење извесне задаће од стране ученика, почетника у занату...; међу друге — рад проналазача, научника, проналазача-уметника. Прелазни случајеви су многобројни, и тешко би било увек одредити коме се од крајњих случајева више приближују; ту би дошла делатност лекара, инжињера, правника, виртуоза, занатлије —

¹⁾ Ernst Abbe: Socialpolitische Schriften, zweite Auflage, 1921, стр. 221, 233, 234. — По питању радног времена врло опсежно излажу Аббе (op. cit., стр. 203 и даље), и Lippmann (op. cit., стр. 212 и даље). Аббе излаже и значај који скраћење радног времена има у погледу уштеда погонских материја, грева, осветљења, и другог.

²⁾ Обим тежње за сазнањем је условљен умним способностима, али је у осетној мери и друштвеним околностима потпомогнут или сужаван; познато је како се у извесним срединама, или после извесних догађаја, тежи за знањем, стручним или општим, док се у извесним срединама не опажа икаква жеља за сазнањем које би претпостављало осетливи умни напор.

да се не набраја даље. Пријатност односно непријатност која се запажа при постојању односно непостојању одговорности, могућности иницијативе, је између осталог — жеља за важењем, корисношћу, потврда слободе... — и задовољство по основу откривања, проналажења. Нису ретки ти случајеви да се раденици жале на несносно отсуство иницијативе, на стање неодговорности у коме се налазе и које их притиска. Техничка подела рада у индустрији у највећем броју случајева води све већем ограничењу слободе и личне иницијативе у раду; у колективним радовима где је рад једнога само претходни ступањ рада другог и не може у основи бити друкчије, јер би се иначе отишло нередом, нескладом, и тиме кочењу послова. Слобода иницијативе још донекле остаје привилегија сложенијих радова, где машина није била у стању да довољно замени човека, или где сваки случај претпоставља посебно прилагођавање датим околностима — овде спадају и радови оправке машина и другог; квалификованим раденицима према томе није увек ускраћена радост стварања, осталима међутим неповратно јесте.

Сазнање уопште може бити праћено пријатношћу не само као задовољење тежње за знањем, него и као задовољење тежње за телесним или умним напором, за лепим, као израз своје моћи себе, или тежња господарења над другима), као пут за задовољења своје тежње за признавањем, допадањем, добрим гласом (тежња потчињавања себе, или тежња господарења над другима), као пут за одржање себе — свог имена — и после престанка живота, и тако даље.

Сазнање, односно проналажење није увек и није стално праћено пријатношћу; тешкоће које има да се савладају некад су сметња томе, а те тешкоће нису мале, чак ни у уметности, која изгледа да је тако ведро извора. Потпуни или делимични изостанак успеха који се очекивао неповољно делује и на сам опстанак ове тежње.

Слично као са тежњом за сазнањем стоји и са тежњом да се изразимо, развијемо наше способности, усавршимо; и она је дата сама по себи, као израз нагомилане енергије, или је облик других, овде наговештених тежњи.

Друштвеност.

Друштвеност човекова је довољно подвучена од свих; и Fourier јој је посветио особиту пажњу у свом устројству привлачног рада. У радном збивању она је често спонтано остварена гдегод је то могуће, било да сви учесници раде исте, или сличне, или различите послове; друштвеност у раду се остварује некад и тако, да неки само присуствују раду других. У понеким радовима друштвеност је била наметнута самом потребом сједињења снага; природу мењати и одржати се у њој често није било могуће поједином, усамљеном човеку; првобитни радови су свакако више показивали друштвену црту но каснији, кад се могло поуздати у себе. Доцније наместо сарадње по нужди долази се до сарадње из целисходности, ма да ни тад сарадња по нужди није отстранена за извесне радове. Било из нужде, или из целисходности — ради олакшања и побољшања производње —, рад је углавном био увек мање или више праћен друштвеним оквиром; разлике су наравно постојале у степену, пошто су извесни радови природно погоднији да се друштвеност у њима оствари, као што има и случајева који се тешко могу помирити са оквиром рада у заједници — случај радова који захтевају јачи умни напор. За друштвеност није уопште толико значајан број учесника, колико присност веза које учеснике спајају, или раздвајају — пошто се и борбом, суревњивошћу, такмичењем, чак и мање више оштрим, тежње могу задовољавати. Узме ли се да посматра рад у фабричким просторијама, тај значај присности се може лепо опазити; и крај скупљености на једном месту друштвеност није потпуно пружена: напетост рада, хука справа...¹⁾ не дозвољавају другу управљеност пажње у јачој мери и онемогућавају измену мисли. Извесно је да је за већину и такав рад пријатнији но што би био да је сваки учесник у раду одвојен зидом од другог. Само присуство другог задовољава донекле чопорску тежњу, о којој се често говори у психологији и социологији, као што и колико толико опажено присуство дру-

¹⁾ Искључење хуке справа је једно од тешких питања уређаја рада, које се тешко може у понеким случајевима довољно решити; у последње време се врше покушаји и са изоловањем звука путем нарочитих постоља за машине.

гих задовољава у неку руку и остале тежње. У друштвености се наине иде задовољењу читавог низа потреба; уз чопорску тежњу да се не буде сам долази тежња за влашћу, за господарењем, за потчињавањем себе, за сексуалним допадањем, за пријатељством, за сазнањем, за лепим — песма... и слично. Извесне од тих тежњи бивају осетније задовољаване кад се фабрички рад остави настрану; управљеност мисли на машину престаје, и од те, рекло би се спољне друштвености постају односи праве друштвености. — Односи друштвености постоје не само између савршилаца рада, већ и између оних који стоје ниже и више једни према другима, — као и између ових и трећих, који по разним основима долазе у додир као стручњаци, купци, посетиоци...; ови односи могу претстављати задовољење тежњи, али исто тако и њихову повреду, све зависи од носилаца ових односа; нису ретки неиздржљиви односи између ближих или даљих учесника у раду, чему могу бити поводи злоба, завист, надменост, грубост, супротна политичка мишљења, подлаштво... Бирање¹⁾ оних који се могу прилагодити једни другима је често истицани захтев да би се избегла иначе неизбежна трвења.²⁾

Лепо у раду

Индустриски рад је још и данас већином свему ближи но што је близак уметнички лепом.³⁾ Почев од прилаза фа-

¹⁾ Dr. Franziska Baumgarten und Dr. Gerd Fabian: Psychotechnik der Menschenwirtschaft, 1930. Бирање управе, примера ради, од стране оних који учествују у раду може бити некад један од начина, да се у управу доведу они, којима би се радо указала послушност, као што може бити, обратно, пут и за доказивање своје власти, посредне макар, у управљању другима, или пут за потврду своје независности. Покрај материјалних користи и сличног, што доноси собом установа радничких савета и одбора, ни овај психолошки моменат није за потцењивање.

²⁾ Ни сама чопорска тежња није вероватно управљена на макар какав скуп особа — ако би се супротно допустило, појављена непријатност би се морала протумачити повредом других тежњи —, као што то није ни тежња господарења, ни друге.

³⁾ Тежња за уметнички лепим узима на се разне видове, и она се може далеко тумачити, рашчлањавати, што се овде неће ни покушавати; лепо је у јакој зависности од личности, од личних погледа, ипак извесни друштвени редови имају извешан свој општи тип лепога. Лепо се налази дато већ у природи, или је дело људског труда.

брици, па преко одаја, справа, гомила сировина, лупе машина, фабричког димњака и дима, толико призора који су далеко од естетских захтева. Из немарности или из разлога штедње, и других, саме околности рада су често супротне лепом и онде где тако не би морало бити; оно се сматра спореднијим, те отуда занемарује. Поједини облици лепога су уопште остали остварени у извесним радовима ако су стицајем околности сами по себи дати, што је случај са земљорадом, који је везан са природом, са заједничким радом те отуда и са скупном песмом..., док се у осталим радовима опажава губљење додир са лепим. При производњи на велико, особито у срединама где влада оштра утакмица, лепо је често занемарено и у погледу на сам предмет производње; корисност је надмашила све, и у том погледу се може говорити о извесном наратку према ранијем занатству.¹⁾ И у самом радном простору индустрије је лепо углавном тек посредно остварено, пошто се често поклапа са чистотом и са повољним здравственим уређајем, те се једновременно ови захтеви задовољавају. Потребно је међутим обратити више пажње на мере које ће и непосредније унети мало више лепоте у рад, што може бити од користи и за саму производњу; извесно је да има радова који се тешко могу довести у везу са извесним облицима лепога — шумови фабричког рада често искључују музички лепо²⁾ —, но ипак се могу извесни облици увек искористити; није свеједно да ли фабрична сирена или звоно који објављују почетак или свршетак рада имају звук који изазива пријатност или не, или да ли су облик, боја справе, радног простора или одеће ови или они. — Доживљавање лепог човек је још из давнина тражио врло често у музички лепом; певало се усамљено или у заједници, било да се дође до надокнаде за мање лепо доживљено, да се да одушке болу, или, још чешће, да се дође до појачања већ доживљавање пријатности; и данас је овим праћен многи

¹⁾ Позната је чињеница колико се места често даје украшавању извесних предмета чак и код примитиваца — справа, алатки, оружја и осталих предмета сталне употребе, која околност свакако да чини, да рад на изради истих буде праћен пријатношћу (Bücher, op. cit., стр. 13..).

²⁾ Остварење лепог, кад није прилагођено осталим околностима, условима рада, може да делује својом супротношћу и неповољно: супротност овде је по себи нелепа.

рад, особито пољопривреде; у неким предузећима се исто тако све више уводи свирка маршева и веселијих ствари не би ли се радни полет ојачао и досада ублажила.

О независности у раду

У редовима најамништва говори се о фактичкој неслободи. Уосталом кадгод се говори о слободи, може се мислити само на већи или мањи степен независности односно зависности, пошто независност данас никад не може бити потпуна; занимања која често изгледају као изразито слободна, то су само привидно. Човек чим је на размену упућен, завистан је од размењивача; уз то долази зависност од скупа оних који се налазе у истом положају — од раденичких, односно предузетничких удружења, синдиката и тако даље. Слобода, и релативна, је ипак велико добро, за њу се трпи кад треба; у привреди је пример тога случај земљорадника, наполичара, занатлије, најамника у своме дому, који пристају некад и на мукотрпан живот ради оне слободе која прати њихов рад и живот.

Потреба слободе је потребна да се није потчињен, да се човек не налази у улози послушника, то јест потреба слободе је потреба независности, и она се налази на средокраћу између потребе да се буде потчињен, и потребе да се неко налази нама потчињен. Стање слободе, независности, може бити и оквир задовољења других потреба; стремљењима за политичким слободама лежи основ — покрај ове тежње за независношћу — и у тежњи за остварењем правичности, бољег задовољења материјалних и културних потреба... Могуће је међутим да од оквира постане потреба, да се таквом осећа; тада се тежи слободи као таквој, без обзира на друге тежње.

Фактичка неслобода, на коју се најпре мисли у вези са положајем најамника, јесте јача ограниченост приликом избора позива, као последица нерасполагања довољним материјалним сретствима, потребним за стицање стручности и знања, и мање или никакво учешће у устројавању рада, пошто се под притиском неодложних потреба морају усвојити услови рада такви какви су, било у погледу висине најамнице или иначе.

Слобода избора рада, чији се значај за радну пријатност одавно истиче, то јест и слобода избора места рада, може уопште бити основ пријатности било као слобода у смислу потврде своје независности, или као начин, оквир, да се изврши избор најприкладнијих околности.¹⁾ Основи који појединце, односно оне који се о овима старају, побуђују на избор рада, неисцрпни су, испреплетани, често нејасни и недовољно свесни; побудама, које се односе на ближе околности рада и личне способности, прикладности за извешан рад, придолазе многобројни други, изванредно сложени разлози. Оцена о максималном задовољењу низа потреба, побуда, која би била тачна за тренутак у ком је донета, може да буде донета једино од самог појединца; ова оцена може ипак да се покаже како за дотичног појединца тако и за друштво, или уопште за друге, доцније од штете, или као мање повољна: неподесан раденик ће увек стицати слабу зараду, рад ће му бити тежобан, излагаће себе или друге опасности у раду, може бити од штете и у погледу производње, и тако даље. Из ових и других разлога друштво је још од раније ограничавало слободу избора извесних позива путем захтева нарочите спреме, испита, моралне подобности, условљавало је вршење позива и нарочитом дозволом, и друго. Дубље мешање друштва у избор рада, то јест ограничење слободе избора мање тешко пада у срединама, где су појединци убеђени у целисходност тог мешања, односно где постоји тежња да се буде друштвено користан, да цео друштвени склоп што целисходније живи, а где тога нема, мешање се теже прима. Општи недостатак ограничења слободе избора је тај, да се не располаже довољним средствима да се телесне и нетелесне особине ближе одређују.²⁾ Извесна слобода зато нигде није отстрањена, баш и ради друштвеног интереса — и покрај свог математичког талента може се имати више воље за језичне

¹⁾ Свест о слободи избора је нарочито тамо од значаја — то важи и за општу независност при раду — где постоји и свест о другим слободама, политичким, верским, научним, те би повреда те свести теже падала; но и где тих слобода нема, слобода бирања позива задржава свој значај, особито као бирање околности које највише одговарају наклоностима, — отуда чак и у ропству околност, да позив није био слободно биран, могла је само да погоршава положај ропског реда.

²⁾ André Fourgeaud: La rationalisation, 1929, стр. 65.

науке но за астрономију... За сада се у извесним гранама привреде предузима подробно испитивање особина особа за дотичне делатности — испитивање радних снага на самом раду, и другим начинима, у погледу пажње, окретности, оштрине чула, отпорности, и друго —, но већином се препушта ток непотпуној селекцији доцније током рада.

Слобода избора рада може да буде посматрана и као слобода, односно могућност промене рада. Овде се између осталог наилази на питање досаде у раду, која променом има да се избегне.

Не само да је учешће запослених најамника у предузећима с погледом на општи уређај рада често незнатно, него се истиче да је и само отправљање посла, само вршење покрета при извесним системима рада до крајности каналисано, одређено: наместо личног подешавања покрета долазе прорачунати и у одређеном ритму — уз надзор настојника и инжињера, често са хронометром у руци — увежбани покрети. Дакле долази се дотле да се чак и слобода покрета искључи, што важи скоро у истој мери како за Тајлоров систем, тако и за рад на ланцу и слично.

Сами односи од лица према лицу су много пута супротни слободи, и ове врсте повреда слободе су много пута извор осетно тешких стања. Све особе су мање више зависне једне од других, занатлија је завистан од купаца, правозаступник од властодавца, и од оних који би требало да деле правду, па је и сам предузетник, како се износи,¹⁾ завистан донекле од вршилаца рада; тежина повреде слободе најамника пак долази од тога, да се овде ради о зависности од једног, или малог броја лица, и то зависности која је прилично трајна и потпуна. Услед материјалне зависности долазило се и до тога да су се морале трпети чак и увреде и моралне злоупотребе, или мешања и у односе ванрадних, личног живота. Власт се некад врши само да би се вршила, или се врши на начин који не води много рачуна о људском достојанству, жељи важења, и другом; зато још и данас нису ретки случајеви неприкладног опхођења, начина ословљавања, оштрих прекора, и упадљивог надзора.²⁾ Основ овим непо-

¹⁾ Karl Dunkmann: Soziologie der Arbeit, 1933, стр. 122.

²⁾ Износи се да су начин награде на комад и слични системи повољни за раднике у овом погледу, јер чине надзор повременим и

бољним односима од човека према човеку лежи добрим делом у самим чињеницама производње, у супротности интереса; супротносту интереса укорењена неповерљивост како код надређених тако и код подређених долази до изражаја у ставу, понашању и једних и других, то јест бојазан да се не дође до штећења својих интереса доводи до крутих, па некад и непријатељских односа. Под надређенима се подразумевају не само имаоци односно управитељи предузећа, него и читав онај низ особа који има извесну улогу надзора и управљања радом. Већина радничких излагања баш и истиче односе са тим нижим шефовима, надзорницима, који су у чешћем и ближем додиру са нижим редовима најамника. Моћ ласка човеку, и он гледа да се унеколико идентификује са онима од којих добија ту власт; вратар великог или уређеног предузећа друкчије понекад ословљава раднике који траже запослења, или посетиоце, но вратар неког скромнијег предузећа. Осим тога водиоци предузећа имају сретстава, да подешеним начином награђивања заинтересују надзорнике и друге у успеху, у ходу предузећа. Установљавање бирања у већем или мањем обиму претставника у управи, бирање радничких савета или натстојника, што се све већ увелико и врши, претставља један од путева да се власт додељује погоднијим особама, и да се ови доведу до коректног става, с обзиром на зависност од бирача — најамника.

Безбедност живота и рад

Економском раду се приступа најчешће и поглавито из потребе одржања, сигурности живота, то јест већином се ова потреба тек путем економског рада задовољава уколико се тиче материјалних средстава потребних за живот. Економском раду се приступа ради ове потребе, једне од најурођенијих и најсилнијих, којој служе, како се то често износи, и многи наши рефлекс, и наши уређаји, наука, право, мо-

ближим но што је то случај при систему награде на време; износи се исто тако, да радници при овим начинима награде имају више слободе и у том смислу, да донекле сами одређују брзину, интензитет свог рада, — уколико нису принуђени да пружи крајњу меру својих моћи због ниске стопе по јединици рада.

рал, религија, који уклањају сукобе са природом, људима, Богом... Но приступив раду, многи друштвени редови не налазе довољно у њему оно што је у том погледу тражено. Сама најамница у многим случајевима не залеже ни за оно што је најнеопходније за живот, и отуда се може запазити извесна неодољива невеселост, извесно суморно расположење при раду. Садржај неопходнога је релативан; неопходно је првобитно оно што служи по природи ствари одржавању голог живота, свог, или оних који се сматрају потпуно својима; но некад се врши проширивање неопходног и на остало, што првобитно није таквим сматрано, врши се неко неразлучно везивање извесног задовољења са самом битношћу живљења. Шта је неопходно није дакле нешто одређено; можда би се то могло изразити као оно, лично процењено, чији недостатак чини цео живот непријатним, чини да се не мили живети, да се потомство не може здраво одгојити, и слично, дакле као оно што води гашењу животног тока. Несумњиво је да и у неопходности има састојака који се показују више, или који се показују мање неопходним, и да је овај или онај степен повреде потребе одржања праћен неједнаком непријатношћу. При радничким анкетама, особито у редовима неквалификованих радника, и иначе при посматрањима радничког живота, открива се чињеница да се на врло недовољан начин задовољавају и најосновнији захтеви здравог живота, и без тешкоће се може себи претставити какав то има значај у времену у ком се иначе развијају нове жеље, нове потребе. Један од озбиљних разлога радне непријатности је дакле у многим случајевима околност, да најамница није довољна ни за намиривање чисто физиолошки потребног, а још мање за остало.

Тежња за одржањем уствари обухвата онај део тежња извесних потреба који се показује неопходним. Неоспорно је да извесне потребе, односно тежње — о њима је боље говорити, као што је раније речено — немају значај који имају извесне друге; тежње које одговарају извесним потребама долазе некад у опсег неопходног, и оне су садржај тежње за одржањем. Нека буде узет пример исхране; извешан део количине која се жели одређеног дана је неопходан за живот, други део је мање више сувишан; првим делом се задовољава тежња за одржањем, као и тежња за исхраном; другим

делом се задовољава тежња за исхраном у првом реду... Тако је код многих потреба, односно тежњи; може се рећи да нема тежње која постоји само у обиму неопходнога — но свака тежња нема међутим неопходан део. Тежња за одржањем се појављује дакле као скуп, збир, оних делова тежњи, који су неопходни, који, значи, претстављају минимум за одржавање живота. Отуда и недовољна најамница претставља двојаку неповољност у личном погледу, а висока најамница опет двоструку корист: као повреда, односно обезбеђење живота, и као повреда или задовољење ових или оних посебних жеља.

Одржавање — то је сигурност садашњице, и сигурност будућности. При овоме се мора мислити, покрај висине и извесности награде, и на ближе околности самог радног тока. Међутим и околности самог радног тока су у многим случајевима по себи противне сигурности, безбедности, претстављајући претњу животу, части односно опстанку вршиоца...; опасне делатности рудара, лекара, истраживача, руковођа отровима, експлозивима... могу да служе као пример.¹⁾ Непосредне околности економског рада могу крити у себи и угрожавање будућег опстанка и на тај начин, да претстављају извор тешких обољења, превремене смрти, па и само ослабелости способности за рад, пошто је и у таквим случајевима често немогуће наћи запослења крај велике понуде још незлоупотребљених радних снага, и слично. Довољно је у том погледу слушати јадања рудара, који пропадају у врућини, загушљивом притиску, отровним гасовима, влази и води, тами и жмиркавој светлости лампи и у по себи напор-

¹⁾ Околности, које у себи крију опасности, саме по себи не претстављају пријатност у нормалним случајевима, чак и тамо где изгледа да је ипак друкчије — при спортским подвизима брзине, опасном планинарењу...; код тих случајева пријатност може долазити од осећања своје моћи, своје снаге, потчињености природе себи, задовољења славољубивости...; то је слично случајевима где се причињава да се у болу или иначе непријатности — случај мањих болова (љутина зачина) се оставља настрану — доживљује пријатност: — стварно ту пријатност долази од задовољења извесних других тежњи, којима трпљење служи као сретство, као пут, или, могло би се рећи, као доказ, пред собом и другима, тежње да се користи ближњем, скупни, идеји, тежње да се изазове извесна наклоност...; тако стоји и са опасношћу: она је пут, сретство задовољавања извесних тежњи.

ном раду. Уређајима који би више одговарали хигијенским захтевима и уопште захтевима безбедности избегавају се све више и више неповољне околности рада и њихове неповољне последице; крај свега наилази се на неке неповољне околности које су тако нераздвојне од извесних делатности, од извесних позива, да се побољшање може само у незнатнијој мери очекивати. Код неких случајева најбоље сретство лежи у скраћењу радног времена. Што се тиче материјалне награде, рад као извор прихода је праћен тим већом пријатношћу, ако постоји извесност да ће он као такав и у будућности остати, особито у срединама где та сигурност није опште дата — пошто се човек, као што је речено, навикава и на повољне околности, те их као такве више не опажа. Обрато, рад који не пружа ту сигурност, који не искључује могућност свог престанка у таквим друштвеним околностима где не постоји незасићена тражња за радном снагом — у време привредних криза или иначе — је са те стране мање повољан. Да извор, путем кога се задовољавају неопходне тежње, пресуши, то може бити појава како код најмљеног тако и код слободног рада. Привредни уређај, који је дошао после углавном устаљеног средњовековног и ранокapиталистичког привредног живота, донео је и тржишту несигурност; наместо стања у којем је производња подешавана према ближе познатим тржишним потребама, долази неизвесност привредне сутрашњице. Покушавало се да се разним начинима доведе до побољшања у овом погледу, путем устројства осигурања на случај беспослице, болести, осакаћености, трудноће, старости, смрти..., путем установљивања отказног рока код најамништва, уклањањем самовољних онемогућавања рада... У нашем кругу ипак овој потреби ни у погледу извесности сутрашњице још у многим случајевима није дато довољно задовољење; толики је број особа које се осећају необезбеђеним, које поимају да и крај најбоље воље могу остати без дотадашњег запослења и да неће моћи можда доћи до запослења које би омогућило живот; околност, да ће се редовна помоћ добијати кратко време, па и то недовољна, и да ће се после можда зависити од туђе добре воље, претставља слабу корист. У усавршавању обезбеђења у питању лежи једна значајна могућност побољшања радне пријатности.

У поседу се такође тражи основ своје сигурности, крај других могућих обезбеђења; док се данас посед добара која служе таква каква су непосредном задовољењу основнијих потреба среће ређе, и то поглавито у немирним временима, посед у виду непокретнина — зграда, пољских добара... — или покретних вредности врши и даље улогу обезбеђења живота. До тог новчаног или другог поседа се међутим долази са много тешкоћа, и рад многих особа, стицајем прилика, није у стању да омогући образовање поседа, који би колико толико пружао задовољење. Особито радничка награда просечно није у стању да доведе до већих уштеда, и кад она премаша покриће оног што је неопходно за живот; ипак положај квалификованих радника у извесним земљама омогућава постепену штедњу.

Чак и на повреде ове тако моћне потребе човек се може навићи тако да оне изгубе оштрину; но ипак се може запазити извесна непријатност и у оваквим случајевима, ма колико она била пригушена и недовољно свесна.

Тежњи за одржањем живота је сродна тежња за одржањем телесне и духовне целокупности, то јест тежња за одржањем здравља. Много шта речено поводом тежње за одржањем и овде би се могло навести — што се тиче природе, врећања при раду и слично. Тежња за одржањем здравља би се могла схватити као проширење тежње за одржањем живота; иако њени саставни делови немају значај онакве неопходности, ипак су они од изванредног значаја по радну пријатност; нездраве околности рада које доводе до штећења тела, тупљења телесних чула — чула вида, мириса, слуха... — и наглог губитка способности за рад, до нервних поремећености, могу доводити до потпуног очајања.¹⁾ У последње време се са већим или мањим успехом чине у напреднијим земљама велики напори баш у циљу побољшања околности рада у хигијенском смислу, и може се рећи да се на овај скроз практичан начин досад највише учинило у смањењу радне непријатности, и осетно допринело бољем, бржем и исправнијем раду. У том смислу треба процењивати и значај забране обедовања у радном простору, и установу

¹⁾ Више случајева у том смислу се налази и код Man-a, *op. cit.*, и Levenstein-a (Adolf Levenstein-Arbeiterbriefe: Aus der Tiefe, 1909).

просторија за обедовање и одмор, просторија за оставу одела, за преобуку, за умивање после рада, за купање, и слично, крај прописа о минимуму простора за кретање радника, о минимуму запремине просторија по раднику, о осветљењу, о аутоматском ветрењу простора у ком се ради, и друго.

Питања у вези са поседовањем

У погледу рада долази посед троструко, опште узев, у обзир: као место рада, као сретство рада, и као производ рада; разни спрегови пријатности су могући према томе, да ли је рад праћен чвршћим или лабавијим обликом поседа — својина оруђа, или места рада... —, и према томе, какве тежње долазе до изражаја. Независно домаћинство, које би се приближавало стању затворене кућне привреде, претстављало би случај где је посед дат у својој потпуности и као место, и као сретство и производ рада: ради се на свом добуру, својим оруђем, и производ остаје ту, да се искористи; данашњи најамник у индустрији најчешће не располаже ни једним поменутиим видом потпуног поседа; прелазни случајеви показују највећу разноврсност.

Поседовање извесних добара може омогућавати разноструке пријатности — изван поменуте услед пружања сигурности —, тако предмет поседовања може бити извор пријатности услед лепога које је остварено у њему, услед везе са прошлошћу, доживљајима, услед угледа, моћи коју доноси имаоцу, услед тога што омогућује домаћи кут..., као што посед може бити извор пријатности и сам по себи, што је случај са гомилањем вредности од стране извесних особа — тврдица. Под извесним околностима посед у облику стварног додира, стварне власти, је у стању да допринесе задовољавању појединих тежњи; некад међутим, да би посед био носилац извесних задовољавања потреба, није довољан овај стваран додир, већ се показује потребном и једна јака веза, да би се дошло до задовољавања потреба, — веза која има да обезбеди, да доведе до несумњивије, веће, потпуније, трајније власти на ствари, веза, дакле, која ближе или даље има да пружи својински положај; овде долази до изражаја не само

околност, да се обезбеђује трајно односно трајније задовољавање тежњи, него и она мање више себична страна људске природе, да се другима ускрати извесна пријатност, да се други од ње отстране.

Мап износи¹⁾ убедљиве примере, како и у случајевима где се нема власништво на алату, машинама, већ само стварни, употребни посед, настају дубље везе човека према овима, везе наклоности..., због њихових добрих страна при производњи, при олакшању рада, због њихове моћи коју шире око себе..., но и без обзира на ове околности, и како та веза иде дотле, да се ови предмети љубоморно чувају, негују, и да се тежи да се други искључе из њихове употребе... Један раденик, који се брижљиво старао о машинама њему повереним, изјављује:²⁾ „сваки пут кад сам мењао фабрику или само машину, осећао сам пред својом челичном сарадницом, последњих минута пред свој одлазак, тугу која се има кад се напушта драго биће“. Један други износи:³⁾ „могао сам да установим, да су моји другови, који раде на машини, имали изразито осећање сопствености према овој. То се примећивало чим је неки друг био принуђен, ма због чега, да ради на другим машинама, сличним међутим његовој по својој конструкцији и својој каквоћи. Тад се јасно видела код њега нелагодност при раду.“ Ова веза наклоности⁴⁾ је отсутна у случајевима где се справе, машине, показују антихигијенским, опасним по руковаоца, или кад доводе до повреде извесних материјалних интереса и слично.⁵⁾ Из пред-

¹⁾ Мап, op. cit., стр. 146...

²⁾ Мап, op. cit., стр. 147.

³⁾ Мап, op. cit., стр. 148.

⁴⁾ Мап, op. cit., стр. 146...

⁵⁾ Машине су у почетку индустријализације довеле тако велику незапосленост и врло ниске најамнице — особито у временима периодичних криза, које сад почињу да се јављају —, и довеле до таквог продужења радног времена, да су били учестали немири и уништавања или штећења машина. Општи услови рада су у то доба били и у том погледу рђави, да се није имало никаквих обзира према најосновнијим захтевима хигијене: радило се усред крајње нечистоће предмета и ваздуха, спавало се у још горим приликама, просторије у којима се радило нису већином биле раније намењене томе и сада су се једва могле унеколико преуредити, — и симбол свега тога зла је била машина. Међутим та нетрпељивост према машини је доцније попустила, јер је

њег је очито, да је поседовање чак и у слабијем степену некад извор пријатности, и да се ради радне пријатности та веза има оставити нетакнутом онде, где је то могуће.

Одвојити се од извесног предмета је скоро тако тешко у извесним случајевима, као и одвојити се од пријатеља; па не само што је тешко раставити се од онога према коме односно према чему се осећа наклоност, него је некад тешко одвојити се и од онога према чему се не осећа нека наклоност, већ што је само ушло донекле у живот путем краће или дуже навике. Покрај овога је некад тешко одвојити се за увек и од онога што није ушло чак ни у навiku, а разлог овоме можда треба тражити у томе, што се тад живо осећа пролазност свега, па и човека, будући да се човек тад види на међи између оног што је било, дакле прошлости, и оног што ће бити, и што га својим бескрајем чини немоћним. Тешкоћа растављања, то је некад израз тежње за одржањем. У тим околностима се може видети један од разлога пријатности која обузима израдиоца извесних предмета при поновном сртању од њега израђених предмета; она не долази једино од потсећања на своју корисност, своју способност, већ и од тог да се види да прошлост није неповратно отишла; штогод је више прилежности и себе самог унето у извесан рад, све је непријатнији растанак од производа свог рада: случај уметника...

Однос радеништва према предузећу као целини показује разне ступњеве удаљености односно блискости, што зависи од многих околности. Тако уколико се најамништво извесног предузећа осећа више експлоатисаним, искоришћаваним на неправичан начин, осећаће се утолико више туђим, страним том предузећу. Ту лежи један од главних разлога несаосећању са судбином предузећа, све док и свој интерес не буде угрожен. Однос са ближим и даљим управљачима је такође меродаван за дистанцирање према предузећу. Добри и

симбол током времена избледео, осим тога су се и околности рада донекле поправиле. Данас се пре може рећи да машина среће извесну благоданост код људи због објективних услуга које може да пружа, а и иначе; како многи раденици изјављују, машине су често предмет жеља још у детињству (Dr. Heinrich Herkner: Die Arbeiterfrage, fünfte Auflage, 1908, стр. 29).

пријатељски односи, који особито владају некад у предузећима мањег обима, чине умногоме да се предузеће сматра у неку руку својим, док хладни односи, који мање више нужно прате велика предузећа, доводе до обрнутог стања. Где је класна свест мање изражена, где се радеништво и предузетништво, и заступници ових, не сматрају сасвим страним редовима, било зато што потичу у неким случајевима из исте средине — многи предузетници су почели сасвим скромно —, или што је остварена извесна заједница доживљаја ван рада, на чему се особито ради данас у неким земљама, из више разлога, ту није ни отстојање према предузећу ни раду у њему толико изражено као на другим местима. Кад већ не постоји својински однос према радном месту, зградама и стројевима рада, који однос приближује на вишеструк начин а не само због пословне заинтересованости, сам дужи фактични додир са предузећем, дужи рад у њему, особито кад се не врши промена ни на врховима предузећа, ствара изванредан дух, изванредан став према предузећу, који је у извесној мери присан. Изванредан присни став према предузећу се омогућава и свим оним мерама које доводе до тога да се унеколико устројство рада сматра својим делом. Отуда установа раденичких савета у предузећима има покрај осталог и тај значај, или установа редовног примања савета од стране раденика.¹⁾ Уколико је дужина радног времена више одређена вољом раденика, или уколико је такав случај са временом почетка или свршетка рада, са висином и системом најамница, са увођењем машина, са уређајем радног простора, и друго, дело учесника у раду, непосредно, или преко раденичког савета у предузећу, или и преко синдиката, партије, тим се више идентификују учесници у раду са самим предузећем. А са оним што је своје, или на оном што је своје, ради се боље, преданије. Што се тиче раденичког учешћа у добити предузећа, на основу поседовања акција или без овог, ове установе приближују радеништво у оној мери, у којој претстављају стварно повећање најамница за пружени рад; оне међутим нису увек добро виђене у редовима најамништва, између осталог и што се у њима види некад само начин да

¹⁾ У неким предузећима постоје нарочита места за остављање својих савета и предлога, па се чак за усвојене најбоље сугестије додељују и новчане награде (Baumgarten und Fabian, op. cit., стр. 57).

се доведе до јачег рада, коме не би следовало одговарајуће повећање награде, а некад чак и начин да се ризик у неповољним годинама делимично пребаци на радеништво. Понекад ипак поседовање раденичких или обичних деоница и слично чини да се намештеници осећају више једним са предузећем, што се особито запажа у Сјед. Амер. Државама.

Свест о корисности. Поштовање рада

Свест о корисности за другога, за породицу, и шире заједнице, може да буде праћена пријатношћу услед задовољавања потреба цењења нашег ја, ма и пред самим собом, или услед алтруистичких тежњи, упућених према појединцима односно ширим заједницама, као и са других разлога. Ова свест о корисности је код нормалног човека некад праћена само неодређеним осећајним стањем, али не и непријатношћу, пошто се у нормалном случају не би могла имати толико изражена жеља да се другима буде од штете. Речено важи само уколико постоји извесно јединство, извесна заједница интереса; где овога нема, сасвим је могућа жеља да се тим страним редовима не буде од користи, или чак и жеља да се буде од штете; тај би случај био у срединама где постоје знатне друштвене супротности, или после војне покорености и слично; околност, да би човек био користан тима са којима не саосећа, значила би бити некористан средини или идеалима којима се жели служити, то јест значила би бити некористан; кад се успе штетити тим страним редовима, то штећење претставља коришћење својим вредностима, те и могуће задовољство тим изазвано не мора наравно да има у себи ничег патолошког. Корисност у раду значи корисност или преко делатности као такве, или преко материјалног производа рада. Шта је корисно, која је делатност корисна, зависи од личних назора; пружени корисни рад има да задовољи потребе других, чије се задовољење сматра корисним за ове, ма да их можда вршилац не би признао као такве у односу на себе; већином међутим процењује се оно као корисно, што би такво било и у односу на самог вршиоца, те ко сматра на пример да су му излишни извесни предмети удобности, сматраће да рад на производњи истих, у ком он учествује, није користан... Занимљиво је истаћи запажену чињеницу, како је потреба да се буде дру-

штвено користан необично жива и код извесних позива где се она не би очекивала, било ради подизања свог достојанства пред самим собом, достојанства које је стварно узев врло пољуљано, или као облик алтруистичких особина; значи да сваки стварно некористан рад није схваћен као такав од стране вршиоца, или бар не потпуно, те онда и није са те стране непријатан, или бар толико непријатан, како би се то могло мислити. — На основу те тежње за корисношћу се с једне стране и доживљује пријатност у успеху свог рада, у његовом повољном исходу, — с једне стране, пошто успех рада може да буде праћен пријатношћу и због разноструких других основа — због лепог у њему, због потврде своје изабраности, моћи, стицања боље награде...¹⁾

Од интереса је навести, како извесни привредни и друштвени односи од општег значаја могу имати неповољног утицаја на задовољење ове тежње. Тако се у привредном животу, из разлога да се не би беспослица појачавала и слично, долази често до тога да се ради на несавршенији начин, несавршенијим оруђем... но што би се могло радити да поменутих разлога нема;²⁾ или учесници у раду, са тих разлога, или што се држи да приљежнијем раду неће бити додељена одговарајућа накнада, раде начином намерно спорим, нецелисходним...; држање да се неће добити бољем раду одговарајућа накнада изазива гори но могући рад и у случајевима кад на послу учествују више вршилаца тако, да се накнада даје према раду извршеном од стране скупа, не водећи рачуна о већем или мањем уделу у раду појединих извршилаца, — кад учесници нису исте радне способности или прилежности.³⁾ Постојање потреба које остају незадо-

¹⁾ Грешење у раду је праћено тако вишеструким незадовољством. Примећено је исто тако да се незадовољство при дугом раду погоршава често и због слабијег успеха у раду током доцнијих часова, особито услед тога што се због замора праве чешће грешке при раду, — све то и онда кад најамница не зависи од количине и каквоће урађенога.

²⁾ До рада на овај начин се долази не само под непосредним притиском најамника, односно њихових синдиката, већ, као што је недавно био случај у неким земљама (Немачка; у Сјед. Амер. Државама N. J. R. A.), и по наредби политичке власти.

³⁾ Под извесним околностима начин награде на комад претставља довођење у искушење вршиоца да пренебегне каквоћу рада ради коли-

вољене због датих уређаја, или бивају вређане више но што би се морало, због уређаја који се сматра нецелисходним, основ је радне непријатности; да би се избегла беспослица, искоришћење од стране послодавца, или саучесника у раду, долази се у другу непријатност, непријатност — која нас овде занима — због незадовољене тежње за корисношћу према осталим деловима друштва са којим се саосећа, због незадовољених потреба које би биле задовољене већом наградом, и тако даље. Није излишно поменути, да код особа малих тежњи, неразвијене тежње за корисношћу..., које су ма због којих узрока такве, непријатност у питању неће постојати; копачу, који лењо диже мотику и труди се да што мање учини, овај начин рада, и схватање да није премного од себе дао у односу на награду, може да изазове стање јаке пријатности, неумањене другим незадовољним тежњама. Сличног порекла је и непријатност на случај рада са нецелисходним алатом, машинама, услед тога што се нема сретстава да се набаве бољи, што послодавац неће или не може да их набави..., или непријатност која долази од са сличних разлога одржаваног нецелисходног начина рада; кад производ рада — количина, каквоћа... — од тога трпи, дато је уже поље свести о корисности; кад непосредније трпи, једно-временно или не, учесник у раду, има се случај нелагодности од већег замарања, стицања мање но могуће награде... Овде поменуто би се могло навести и међу другим, повољним и неповољним, последицама, које стање растурености, раштрканости пољопривредних земљишта повлачи са собом...

У вези са предњим стоји донекле и значај свести, да је рад, односно његов вршилац, друштвено, од других, цењен, поштован. Свест о друштвеној цењености појачава свест о корисности онде где свести о корисности има; некад се радови, који су друштвено цењени, од вршиоца не сматрају корисним, и тад је рад у овом погледу пријатан или непријатан према односу снага тежњи у питању: тежње — и површног — признања свога ја, било ради потчињавања себе

чине, при чему може доћи до повреде тежње за корисношћу, но, како и Мап (op. cit., стр. 280...) износи, слична повреда није много ређа ни код начина награде на време. И Herkner (op. cit., стр. 31) износи како награда на комад често доноси непријатност, пошто се приступа не-исправном обављању рада.

или потчињава себи, и тежње да се другима из алтруистичких и других сличних разлога буде користан. Друштвено цењење рада који се лично сматра некорисним може да води чак и непријатности, као израз протеста против манљивости друштвених назора. Није једино меродавно друштвено опште поштовање, већ је од значаја и оно свакодневно поступање околине — претпостављеног, корисника, и других — према вршиоцу.

Прошлост и данашњица показују како разни друштвени редови имају посебна мерила за оцену корисности свог и туђег рада; религија и друге друштвене околности су имале свог удела у додељивању поштовања или непоштовања појединим делатностима; обично редови особа цене ону врсту рада коју сами врше или која им је сродна, не поштојући отворено или прикривено остале врсте делатности, а тиме не ценећи ни саме носиоце ових делатности; обратно, некад се долази прво до нецењења човека, па посредно и његовог рада — то доносе велике класне разлике, разлике у начину живота, образовања... , које одвајају групе једну од друге, и распирују тежње за потчињавањем, борбене тежње, чији је блажи облик и ово међусобно нецењење. Постављање међу цењеноме раду је пуно противречности и неоснованости; та произвољност иде некад дотле, да се не би могао наћи ниједан колико толико прихватљив разлог таквог става; понеки осредњи грађанин нашег ближег круга би се устручавао да себи понесе извршен неспретнији предмет, па и лак путнички пртљаг... , и није тешко претставити, какав утицај ово друштвено држање може имати на рад изнајмљеног вршиоца ових делатности. Прошлост и садашњост су пуне ових безразложних нецењења — и цењења — појединих делатности, но долазиле су и долазе до изражаја и разумније побуде, које ствари више постављају на своје место, посматрано са општијег, бољег гледишта, што може одвести уклањању многе излишне радне непријатности. У томе погледу је од ширег значаја и увођење мануелног рада у школе, које се врши у појединим државама из више разлога, или установљење извесног рока опште радне обавезе; између осталог жели се да се навикавањем свих друштвених чланова на мануелни рад ослободи једноставнији рад, а особито мануелни рад, оног нецењења које га од давнина прати, жели

се да се сломије оно отстојање у коме се налазе они друштвени редови који се баве мање грубим пословима, или никаквим. Значај ових установа може да буде врло озбиљан и у погледу развијања свести о дужности рада, које ће се питање нешто доцније додирнути.

О правичности и једнакости. О облику најамнице.

У најстаријој историји — а тако је извесно било и у доба за које може само да се претпоставља какво је било —, па све до наших дана, тежње су мање више будне, да нама припадне наше. Оно што се сматра да има да припадне нашем ја — које може бити шире од физичкога (породица, покрајина, држава...) — увек се тежило да се мирно или насилно и споји са њиме, и неуспех у томе је схватан као извесна повреда целокупности. Тај захтев за правичношћу је постајао и општим: не само нама да припадне наше, већ и сваком своје. Садржај правичности, шта је то што има припасти, зависи међутим од схватања појединог доба, од схватања појединих друштвених редова, па и од схватања појединаца; свест о томе мењала се и мења под утицајем догађаја, образовања, идеологија... Околност да се држи, да је извршено неко крђење онога што би нам требало припасти по основу рада, претставља један од моћних извора непријатности. Рад је осетно пријатнији до оног тренутка у ком се почиње држати да се уштрб трпи, но после појављивања свести о уштрбу; ово се среће често у животу. Буђење свести о уштрбу се некад врши у општедруштвеним размерама; тако је, држи се, буђење раденичке свести, које је нарочито изразито у деветнаестом и двадесетом веку, несумњиво с те стране пробудило непријатност. Отсуство свести о експлоатисању је дакле важан чинилац пријатности рада; сама колективизација производних сретстава не би неминовно морала да отстрани ову свест, ако не би била праћена додељивањем права сваком на удео друштвених добара према мерили које појединац признаје за правично.¹⁾ Колико је не-

¹⁾ Гдегод се долази до какве размене, или и без праве размене, могуће је штеђење оног што се сматра да треба да нам припадне; погођеним се може осећати сваки појединац ма којој групи он припадао, како најамник од стране послодавца, тако земљорадник од ва-

пријатно штећење које се трпи, толико је некад штећење другом праћено пријатношћу; тако је то у занатству, трговини и другде општи појав, који је и покрај повремених покушаја искорењивања на крају свега остао оно што је и био. Захтев за правичношћу је дакле будан кад је у питању лична штета, — он ћути већином кад је у питању лична корист. Значи да је често захтев за правичношћу захтев услед зависти, захтев којим се прикрива свој интерес. Наравно да тако није увек, и да је у многим случајевима тежња за општом правичношћу присутна, само надвладана јачим тежњама; вршилац рада је некад принуђен ради свог опстанка да захтева и остварује већу но правичну награду, која ће му са те стране донети извесну непријатност; исто је тако многом учеснику у раду тешка околност, да својим радом потпуно истискује свог друга из посла — пошто није правично да овај буде у незаслужено горем положају но први...; та и слична непријатност понекад траје, но чешће она ишчезава, тупи услед навике, као што ишчезава и тим начином, да бива потиснута другим назорима, као етиком борбе, који бивају изазвани можда баш том тежњом за правичношћу, да би се оправдало поступање; данашњи поредак је још пун оних околности које појединца упућују на самог себе, и доводе га

рошанина, грађанин од државе, од вршиоца власти, потрошач од произвођача, произвођач од потрошача — у кризама, стечајевима —, произвођач и остали од зајмодавца, од закуподавца, вршилац рада од свог садруга у раду у скупном акорду... Узроци недовољне накнаде су неисцрпни, почев од стања природног богатства одн. сиромаштва земље, саобраћајних веза, положаја, саобраћајних веза са иностранством, домаћег и страног царинског уређаја, увозних, извозних забрана..., борбе домаћих или страних привредних чинилаца, монополског положаја потрошача..., броја живља, броја учесника у раду, њиховог имовног стања, правног уређења, па преко разноврсних прелазних случајева до осећања наклоности, потчињености старијем, угледнијем, супружнику, родитељу, детету... Може се говорити о повреди потребе правичности и кад повреда не долази од људи, већ кад је наноси сама природа — случај поплаве или помора стоке који упропашћују земљораднику плод његовог дугог труда...; штећење плода које би се догађало за време самог рада чини овај непријатним са овог разлога, као што и само поимање да се можда неће остварити све оно што треба да нам припадне може имати исте последице: очекивање поплаве је слично очекивању кризе, стечаја...; осигурање против ових штећења, ако се већ морају догодити, чини донекле да ове околности бивају откљонене као извор непријатности.

у сукоб са исправним интересима других, и тиме доприноси да потреба правичности не бива довољно осећана и довољно изражена.

Посматра ли се у својој просечности данашње стање друштвеног поретка, опажа се¹⁾ да је често правичност преокренута: често се дешава да најмањој трпњи при извесном раду одговара највећа накнада, материјална или не — углед... и тако редом; док намештеник код једног предузетника често својом наградом не може да исхрани, одене и настани... ни како ваља — а камо ли како би желео — своју породицу и себе, и док је на крају дневног посла телесно и умно исцрплен, дотле је послодавац у стању да својима и себи пружи много чега у погледу задовољстава, и све то некад уз мањи телесни и умни дневни напор. Познати су многи разлози који се наводе у оправдање таквог стања; неким се у извесним случајевима не може порећи вредност, али много пута ти разлози не стоје, а и кад их има на први поглед, не значи да су збиља у стању да оправдају оно што се њима жели оправдати. Говори се тако о ранијим заслугама, о раније пруженом раду, извршеном непосредно или од стране завештавалаца; говори се о врлинама штедње, предвиђања, истрајности, способности, и слично, а с друге стране о манама расипања, лакомислености, нерада...; међутим од многих бива оспораван сам већи знањај, у смислу вредности одн. не-вредности, извесних од ових околности, и истиче се, да су помињање особине, ако би им се ипак признала вредност одн. не-вредност, често баш последица извесних стања, сличних или истоветних оним стањима којима се покушава овим околностима наћи оправдање, то јест сагласност са правичношћу. Па све и кад би се признала важност овим околностима, не би значило да ове околности оправдавају разлике у трпњама и накнадама које се срећу.

Што је речено за потребу правичности, вреди и за један од њених облика, — за потребу једнакости; тежња за једнакошћу, уколико не извире из стања нужде — ради човечнијег живљења, је често уствари тежња да другом није боље но нама; не може се превидети да има у врло много случајева

¹⁾ Настрану питање почетног положаја, почетне тачке, у материјалном и културном погледу...

племенитијих основа и овој потреби једнакости, али је ван сумње или да су они ређи, или да су мање видљиви крај јачих покретача. Објашњење многих пријатности се може наћи у тој настројености; тим је објашњива, на пример, пријатност која прати поимање, да и други на исти начин, са сличним, а не бољим алатом, машинама, у сличним, а не бољим околностима долазе до сличне количине средстава за живот;¹⁾ или, тим се да објаснити још већа пријатност која прати поимање, да се налазимо ма услед чега у положају мање неповољном но други учесник у раду или вршиоци других врста рада, било то и услед нашег личног бољег тржишног положаја, бољег устројства рада, или устројства рада у коме смо само један чинилац... Већином је дакле тежња за једнакошћу изражена код оних који се у неједнакости налазе у мање повлашћеном положају; код оних који се налазе у бољем положају, она је ређа. Раденички редови спадају међу оне друштвене редове који се налазе у мање повлашћеном положају, те је њихово незадовољство због нарушавања правичности, због постојања сувишних неједнакости, необично живо; њиховом незадовољству су дате побуде не само при раду, него скоро при сваком кораку у животу: неједнакост у исхрани, становању и одевању, неједнакост у друштвеном саобраћају, у поступању и понашању од стране управних власти, судова, од стране претпостављених и других, све су то околности — да се не набраја даље — против којих се буне и због којих трпе раденички редови.

Изједначавање положаја појединаца у друштву може значити или остварење спољне једнакости, без унутрашње, или унутрашње без спољашње. Додељивањем углавном истих чињења и углавном исте награде свима, постигла би се спољна једнакост, једнакост у облику, док би унутрашња, стварна једнакост, једнакост пријатности односно непријатности, остала незадовољена; код ове једнакости по облику нити трпња, при раду или послерадна, не би била истоветна од особе до особе, нити би пак накнада то била, већ би било случајева да мањој пријатности због рада, мањој стварној накнади, одговара већа стварна трпња, и тако слично; разлог

¹⁾ Слична је и појава да је трпња у заједници, страдање у заједници лакше но појединачно.

томе лежи у неједнакости потреба, односно у неједнакости способности;¹⁾ исти посао за мање природно способног претставља већи напор, већу трпњу, но за више способног. Могућа су разнолика схватања правичности у питању, било услед тога што би се донекле спорило разликовање између спољне и унутрашње једнакости, то јест спорила различитост склопа потреба, било да би се држало да, примивши различитост склопа потреба, треба усвојити ову или ону једнакост.

Унутрашња једнакост не би могла стварно да се схвати и тако широко, да би она имала да обухвати не само накнаду и трпњу због рада, него и целокупан живот, његове пријатности, као и недаће које би наступиле услед узрока ван наше моћи, односно ван моћи ужег или ширег круга лица — родитеља, предака... — те да би се можда путем радне пријатности односно непријатности имало ићи на изједначење опште пријатности. Неизводљиво би било чак узимати у обзир ни све оно што би спадало у опсег трпње и накнаде због рада; у животу захтев за унутрашњом једнакошћу мора да узме скроман оквир: мора да се остави ван цењења све оно што је мање више посебно и лично, значи захтев за унутрашњом једнакошћу мора да се сведе на једну просечну трпњу и накнаду због рада; ово стога, што би било немогуће водити рачуна у знатнијој мери о околностима које би прелазиле ово, као и што је тешко претпоставити, да би се уопште и могла усвојити од ширих маса дубља једнакост од ове. — То би отприлике било мишљење и Tarde-a, по коме правична награда²⁾ треба да зависи не само од времена и напрегнутости рада, већ и од досаде, поштовања, нездравости, опасности... који прате рад. — При процени просечне трпње наравно да се не би смело да се занемари раније утрошено, у виду добара и труда, на припреми извеснога рада, на образовању, стицању стручности, проналажењу...

У најамном раду посматраном код једне исте врсте делатности, при истим условима рада, питање једнакости

¹⁾ Извесно је да различитост потреба онако како постоји није исправна, но измене које ће се у томе погледу можда учинити неће свакако збрисати разлике у склопу потреба — као ни у способностима — те ни неподударност између спољне и унутрашње једнакости.

²⁾ Tarde, op. cit., стр. 262, 263.

добила облик питања награде према радном исходу, или награде без обзира на исход, другим речима има се посла са питањем награде према комаду (односно према уштеди радног времена, сировина...), или једноставне награде на време. Овај или онај начин награде има и друге последице осим значаја у погледу правичности, те се и оне могу овде додирнути ради прегледнијег и потпунијег излагања овог питања. — Награда према времену може да буде и различито одређена, разликована према сумарно процењеном односно очекиваном радном исходу, и у том случају је слична награди на комад; једна осетна разлика би била та, да је разликовање од награде до награде произвољније но код награде на комад, те да отуда може мање одговарати захтевима који се овим начинима желе постићи, а у већим предузећима је ово разликовање и неизводљиво.

У питању награде на време или на комад ваља одмах извршити једно ограничење. Сами начини награде у питању не додирују знатније питање правичности у односу према трећима — према послодавцима, пошто у односу на њих један или други начин награде не мења много стање; и награда на комад је израчуната данас тако, да би њен износ, при напрегнутости која би се остварила и при начину награде на време, био мање више исти као и при постојању награде на време; награда на комад некад значи чак појачање радне напрегнутости за исти износ награде, односно јачу напрегнутост којој не одговара довољно и повишење награде, те је онда један начин већег експлоатисања најамника. То исто важи и за учешће у добити, према раду или не, у деоницама. То су све установе које могу бити мање више добре са гледишта учесника у раду на које се односе, а могу бити и неповољне — све зависи од тога шта се њима жели постићи.¹⁾

¹⁾ Постојање јасне свести о томе, да награда на комад, и сличне установе, има у датом случају за последицу појачање беспослености, обарање висине најамника и сличне појаве услед овим начинима награђивања потстакнуте производње, чини да овакав начин рада бива праћен и непријатним осећањима због повреде себичних или алтруистичких потреба; но непосреднија је већином непријатност која долази од експлоатисања од стране трећих.

Посматра ли се однос вршиоца према вршиоцу на истом раду, може се запазити како овај или онај начин награде може, сваки за себе, бити извор разноструких пријатности односно непријатности. Једнакост награде — претпостављају се иначе исте околности рада — може да буде праћена непријатношћу по основу повреде схватања правичности онда кад извесни учесници у раду услед своје способности или прилежности више доприносе, ма и својевољно, слободно, у радном успеху, — ако сматрају, што је већином случај, да правичност тражи да се награда подеси њиховом радном прилогу; на случај да ови, који би могли допринети већем радном исходу, то не чине — како се већином и дешава — због ове уједначености награде и тиме односну трпњу отклоне, непријатност би могла постојати тад, као што је раније изнето,¹⁾ са друге стране, од незадовољених потреба које би биле задовољене већом наградом, од незадовољене тежње да се други оставе иза себе у радној утакмици — као облику борбе, и слично. При начину награђивања ових особа према радном успеху поменуте непријатности би отпале и наступила би односна пријатност; код извесних особа могло би да буде и друкчије, ако не постоји, на пример, или не у таквој мери, особина борбености, већ постоји тежња за наклоношћу осталих, која би се можда овим начином награде повредила, за уједињавањем, неистичањем, солидарношћу, и тако слично.²⁾ Могући су најразноврснији склопови ових тежњи, од присуства или отсуства којих ће зависити и осећајно стање које се може приписати начину награде; питање правичности је најчешће средишно, али не и најмеродавније. — Начин једноставне награде је угоднији, обратно, онима који мање доприносе у радном исходу; непријатност која би долазила од повреде правичности у том смислу, да би се осећало неисправним да други, који више пружају, немају томе уделу подешену награду, може се занемарити, с позивом на раније речено о природи захтева правичности. При начину различите награде стање ових који услед мање способности,

¹⁾ стр. 80—81.

²⁾ Послопримачки синдикати су често против начина награде на комад, Тајлоровог система премија, и другог, и у томе се не ретко руководе и разлогом, да би ови начини награђивања могли повредити — односно отежати — јединство радничких редова.

година, болести, или ма због чега, стичу нижу награду но други, или је стичу исту, али уз већи напор, је некад праћено непријатношћу услед свог поимања правичности, или услед повреда тежњи за важењем, господарењем, и слично. — Из наведенога се да видети колико је питање начина награде сложено и кад је посматрано само са личног гледишта; у животу је оно још много сложеније но што је овде изнето и што би се могло изнети — изложено претставља само главне црте.

Накнада на време претставља остварење унутрашње једнакости¹⁾ онда кад је рад тако подешен, да није могуће мање или веће учешће у радном исходу на подлози мање или веће прилежности, а кад не долазе до изражаја ни природне способности, и сличне околности (стечена слабуњавост...);²⁾ унутрашња једнакост је поремећена, ако долази до изражаја мања или већа прилежност при истој (или различној) способности, или ако мање способни при наметнутом начину рада морају да држе корак способнијима. — Накнада на комад отклања унутрашњу неједнакост која би била последица веће или мање прилежности; она међутим доводи до унутрашње неједнакости ако се посматрају случајеви веће или мање способности.

Стане ли се на гледиште унутрашње једнакости, накнада на време може доћи дакле у обзир само тамо где не може доћи до изражаја нити природна... способност — која би олакшала радни напор —, нити веће или мање учешће у радном исходу услед различите прилежности; за друге случајеве би се морао усвојити начин награде на комад. Начин награде на комад је међутим такође допустив само у случајевима где не долазе до изражаја природне и сличне неједнакости, — ако се стоји на гледишту унутрашње једнакости; значи према томе да устројство награђивања на комад има да буде тако, у случајевима где долази до изражаја већа

¹⁾ Мисли се на унутрашњу једнакост у оној мери, у којој се о тој стварно може водити рачуна у привредном животу, стр. 87.

²⁾ Стане у коме би се из личних побуда радило према својим моћима, или бар под моралним и сличним притиском околине, јавног мњења, претстављало би остварење унутрашње једнакости, али се од ових снага тешко може очекивати у општем такав значај; понекад се ипак овим начином долази до унутрашње једнакости.

или мања способност, да радне јединице, скупине учесника у раду, буду састављене од појединаца сличних способности.¹⁾

Стане ли се на гледиште да се правичност има посматрати под углом користи по друштво, што би ишло са извесним усвајањем спољне једнакости, онда је целисходна награда према учешћу у радном исходу у свим оним случајевима где је могућ већи или мањи удео у радном исходу, односно кад је могућ већи или мањи радни исход; кад то није случај, и награда на време је довољна, односно на исто би излазио један или други њен начин; способност при овом мерилу, види се, не би долазила у обзир.²⁾ — Ако се не би водило рачуна ни на овај начин о учешћу у радном исходу, тешко би се уопште могло говорити о икаквој правичности, једнакости, што се уосталом стварно никад и не износи. Некад истицано начело да се сваком даје удео у друштвеним добрима према стварним потребама појединца, без обзира на ближи радни допринос овога, је делом израз поштовања човекове личности као такве, дакле израз солидарности, а само делом долази по основу накнаде пруженог рада, за који се претпоставља да је услед личне побуде или под спољним притиском извршен у обиму својих могућности.

Односи учесника у раду према свом ближем садругу су ређе способни да изазову јачу односно трајнију непријатност због повреда захтева правичности; у том погледу су од значаја и околности ван материјалне награде и ван правичности у материјалном напредовању, као незаслужености у хваљењу и кућењу... Многобројнији су разлози непри-

¹⁾ Тако би се могло водити посебног рачуна — и при систему награде на време — о особама у годинама, и при томе не треба заборавити да опадање радне моћи при данашњем радном напору већ врло рано настаје; да би се вршила разликовања у награђивању по произведеној јединици не мора се доћи до просторног одвајања рада. По овом питању правичности у награђивању излаже се уопште и код Giese-a, Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft, стр. 3146—3155 (Albert Kranold).

²⁾ Награда на комад наравно није погодна за сваку врсту послова, наиме не код оних делатности где се прави радни исход не може одредити, односно где је од значаја особита каквоћа рада, и слично, — услед чега се она теже примењује у земљораду, понеком занатском раду, и друго.

јатности, који настају из посматрања стања оних особа које су надређене вршиоцу или уопште друштвено од њега више стоје, — посматрања стања свог послодавца, управитеља, надзорника, чиновника... , па и особа које не стоје ни у каквом додиру са вршиоцем рада —, пошто су ту разлике осетније, поређења упадљивија.¹⁾

Морална дужност рада

Многи верују да ће уопштавање свести о дужности рада према друштву донети собом ведрије посматрање рада и учинити да се раду приступа радије и полетније; држи се да у ширењу свести о дужности рада лежи најмоћније средство за решење питања радне тегобе, и да ће без тога у основи многи рад остати тегобан. Несумњиво извесна истина лежи у овоме држању, и будућност ће имати да покаже, дали се у овоме погледу може много шта изменити или не. — Дужност рада према заједници је морална дужност да се друштву унеколико врати, надокнади све оно добро које заједница пружа; корист која извире из радне тегобе других има да буде враћена друштву опет у виду радне тегобе (тегобе у мање више материјалном смислу), то јест у виду користи које рад пружа; осећа се као нечасно, неморално нерадити кад други раде. Дужност рада је уствари једна посебна страна правичности, управљене према скупини; коришћење друштвеним добрима и уопште погодностима без свог рада, односно довољног рада, сматрало би се као нека крађа према скупини.²⁾

¹⁾ Уколико је рад тежи, дужи, уопште несноснији, утолико се и пре јављају мисли и поређења о свом и туђем положају; врло су честе мисли као она, на пример, како се ималац предузећа одмара од свог нерада и како проводи време у овом или оном задовољству, док се овде врши тежак, мукотрпан посао (Levenstein, op. cit., стр. 117), и слично.

²⁾ Дужност рада, која би се поимала из обзира према замишљеним божанским прописима на пример, постала би дужношћу рада онако како је овде изложена тек кад би ти прописи довели до тога, не да се они поштују само ради божанске воље, већ да се поштују ради људи, то јест ако би ти прописи претстављали не само дужност према Провиђењу, или према ономе који се сматра Богом посланим, већ и дужност према људима, и то дужност по основу њиховог рада; исто тако дужност рада према господару, зато што он треба на пример да живи у сјају, не би спадала у дужност рада о којој се овде ради. Ово излагање није на одмет, пошто се под дужношћу рада подразумевају често ствари различите у суштини.

О дужности рада се уосталом не мора говорити само с обзиром на друштво уопште. Скупина према којој се осећа дужност рада може бити врло разног састава и обима; то је она скупина од које се држи да се вуче, непосредно или преко заједнице, извесна корист као последица рада те скупине, односно њених чланова; та скупина може бити круг породице, пријатеља, особа уједињених истим идејама, позивна скупина, општина, покрајина, држава.¹⁾ и друго; у ређим случајевима, који су привилегија извесне духовне елите, дужност рада се осећа апстрактно према човечанству, дакле неуправљена на ближе, посебније јединице. Обично је дужност рада све изразитија уколико је круг, према коме се она осећа, ужи, пошто је код тих случајева корист која се прима доступнија. Могуће је и није ретко, да се дужност рада осећа једновремено, ма и у разној мери, према више скупина, као и да се рађа не из користи које су се доживеле из друштвеног рада, него и по основу да је изванредан рад просто учињен.²⁾

Данашње стање, које чини да се појединац осећа принуђеним да прво о себи мисли да не би био прегажан животним током, није особито повољно по развитаку и опстанак свести која би водила рачуна о интересима друштвених припадника, и о облику правичности који би био управљен на корист других, а на своје трпљење. У погледу дужности рада према ширим заједницама је осим тога од великог значаја и чињеница, да је поимање дужности рада у извесној зависности од задовољавања правичности која се захтева за себе; човекови интереси су ближи но интереси других, и тек кад

¹⁾ Данас се присуствује јаком проширењу обима скупине према којој се осећа дужност рада, односно којој се жели бити користан, — случај у многим земљама; то је потпомогнуто и држањем да се посредно и за себе ради — сигурност национална је и лична сигурност —, или да се тим доприноси да се у групи и ван ње остварују извесна поимања правичности, и друго; некад придолази и тежња за моћи, која постаје жеља за моћношћу групе којој се припада.

²⁾ Узгред нека буде споменуто, да морална обавеза у не ретким случајевима може настајати не по основу примања и давања, већ по основу да је појединац виновник односно проузроковач извесног стања — рађања свог детета... — која обавеза рада може наравно имати истих последица по радну пријатност, коју и случајеви о којима је напред било речи.

првима буде дато своје признају се туђи интереси. Тешко је поштовати стране интересе, кад се наши слични интереси не поштују. Отуда код најамника, ако се осећају експлоатираним, дакле искоришћаваним на неправичан начин, често нема видљивог трага од појимања дужности рада према друштву; експлоатација од стране послодаваца се претвара у експлоатацију и од стране потрошача, па и целога друштва. С друге стране најамници држе да од друштва објективно узев — ма због кога, ма чијом кривицом — не вуку никакву нарочиту, никакву већу корист којој не би већ одговорили радом који и иначе пружају. Ипак поимање дужности према широј заједници није увек пригушено, него само не долази до остварења услед јаче жеље, да се не буде од послодаваца експлоатисан. Тако се види како је овој дужности рада, њеном пуном развоју, долажењу до изражаја, појединим привредним односно друштвеним стањем стављена препрека. Како је малочас речено, најчешће се преко те препреке шира дужност рада уопште не види, јер препреком заклоњена или засењена.

Да ли је осећање опште правичности урођено или не, од мањег је значаја но што је значајна околност, да друштвена средина, животне чињенице, јесу у стању да ово осећање ставе у предње редове, или да га сасвим потисну у позадину. Васпитање путем школе, црквене заједнице, путем друштвених прописа је често немоћно да доведе до развијености свести о радној дужности према ширим заједницама покрај јачих утицаја привредног и другог живота, па и ближих утицаја ужих скупина, породице, друштвеног реда..., који делују не тако ретко у обратном смислу. Потребно је подвући значај примера, угледања, пошто је утицање, васпитавање путем свог примера врло моћно, — тиме што изазива подражавање само по себи, или пак сугерише подражавање, намеће га;¹⁾ пример има и тај значај — што се тиче рада из дужности према скупини — да код оних, који већ имају моралних назора, чини нерад неморалним, значи непријатним, пошто би се држало нечасним

¹⁾ Значај примера је уопште вишеструк; довољно је потсетити се између осталог на саму чињеницу, да се једна околност некад не осећа тегобном, или не толико тегобном, ако се од других не осећа тегобном, односно да се осећа тегобном ако се од других таквом осећа.

да се живи на рачун туђег рада — рада свог оца, мајке, породице, па чак и најамника... Тај пример је значајнији уколико је трајнији, свакидашњији, ближи; јасно је отуда зашто је прилежност при раду родитеља, деце, ближих особа од велике важности и као пример сам по себи, а и као моралан потстрек, за постојање и обим ове тежње да се и свој удео у количини општег рада принесе; постојање односа симпатије, наклоности... чини да би се нерад, или рад недовољног обима, показивао као још већа неправичност и неблагодарност са своје стране. За радну пријатност је уопште мање више од спореднијег значаја, да ли је рад који се врши праћен поимањем радне дужности у односу на оне који ће се користити производима тог рада, или на оне који припадају породичном кругу... и који ће се користити посредно, путем награде коју стиче вршилац рада, али није свеједно за радну пријатност у многим случајевима, да ли постоји при раду задовољење — шире или уже — дужности рада, или је ова отсутна.

Домаће васпитање, васпитање у дому је код читавих друштвених редова неповољно за развој свести о радној дужности, као и по цењење туђег рада,¹⁾ и тим преношењем са покољења на покољење у извесним друштвеним редовима се укоренењује нерад, или бар жеља за њим. Где се нема нужде да се ради, ту се често и не ради, и не тражи се ни оправдање раду, не изналазе се основни друштвене потребитости и целисходности рада, већ се обратно тражи оправдање, изналазе се основни целисходности своје мање прилежности, — и ти своји назори бивају преношени и на оне са којима се, неизграђенима, ступа у додир, и тако ови назори трају; често они на којима лежи васпитавање, услед жеље да своје блиске поштеде извесне непријатности која прати делатност, свесно ускраћују овима прилике да нешто ураде, да се нешто потруде, и у томе се иде некад тако далеко, да се може видети како се своје дете лишава и малог труда у погледу одевања себе, узимања оброка..., ради чега се ставља на расположење разнолика помоћ у дому и иначе, па се некад чак и своја по-

¹⁾ Постојање дужности рада обично иде раме уз раме са цењењем туђег рада, ма да могу постојати једно без другог; у случајевима, где се услед васпитања и ма чега не долази до развијања обеју ових црта, једна усањена од ових настројености свакако је непотпуна, недовршена.

моћ пружа, само да се избегне труд блиског бића, — што се запажа не тако ретко и код родитеља који иначе без роптања вредно и предано обављају своју дужност; лични назори, у вези са наклоношћу, доводе тако до стања неразвијене тежње за радом као дужношћу. — Отсуство поимања радне дужности се не запажа само код ових редова који су мање упућени на рад из материјалних разлога, него и код других. Подражавање вишим и то и мање радним редовима у много чему, па и у нераду, и непоштовању рада, обухвата поглавито редове који су најсроднији, али подражавање није страно ни код удаљенијих редова, особито у срединама које у материјалном погледу нагло изврше пењање за неки степен на друштвеним лествицама. У овоме лежи један појав извесног уопштавања опадања поимања радне дужности, које опадање наравно да може само да значи једну неповољну околност у погледу пријатности рада. Ову неповољну појаву би имало да сузбија друштвено васпитање, које би имало да прати у корак ове промене, да се не би оно што је површно, тренутно повољно, дакле мање вредносно, усвојило, а оно дубље и вредносније, теже доступно, мање видљиво, оставило по страни. Промена привредна и правна, и многа друга, која би отстранила постојећу нерадност извесних појединаца, не би значила да је са отсуством свести о дужности рада свршено, све докле не би биле искорењене раније жеље да се радни терет сваљује што више са себе на друге.

На религији је било добрим делом да, развијајући уопште потребу правичности, допринесе и развијању појма о дужности рада; и многи световни друштвени раденици и новатори су у својим предлозима бољег друштва ишли на то да се ова дужност уопшти, како у савести појединаца, тако и у самом друштвеном бивању, то јест тражили су општу радну обавезу. — За калвинизам је познато колико је он допринео радној етици, но он ипак није толико допринео раду као дужности према другима колико раду као дужности према себи углавном; својом радном етиком, да се радом потврђује, открива своја предодређеност, изабраност, и да се радом човек ослобођава својих нижих нагона, да се радом пречишћује, да је рад благодат према томе, калвинско васпитање, као и друга васпитања у сличном смеру, чинило је човека раде-

ним, чинило је многи рад пријатнијим, али та прилежност у раду долази од пробуђености и јачања извесних тежњи, често сасвим себичних. Дужност рада о којој се овде расправља је међутим сасвим друга. Да би се она уопштила, потребне су чињенице које не би стајале с њом у противречности, као и мање више свесно васпитање појединаца у њеном духу, које васпитање не може да мимоиђе извесну мистику, па ма било и у чисто световном смислу, уколико се тиче дужности рада према ширим заједницама.

Као што извесним правним, моралним, и сличним дужностима често дају пуну снагу тек неповољне последице, које прате непоштовање, невршење ових дужности, тако је и са случајем дужности рада. Дужност рада би била јаче и општије осећана, ако би била потпуније санкционисана правним односно уопште друштвеним неповољним последицама, те би се видело не само да треба, него и да се неизоставно мора радити. Извесне празнине у томе, да нерад није увек праћен — видљивом — трпњом, делују као неповољна васпитна околност. Тако постојање могућности живљења, или постојање могућности задовољења извесних потреба за неке појединце без рада, док се за друге рад показује као нужна претпоставка, може имати поменуте последице, то јест постојање безрадних или скоро таквих доходака, као камате, добитака из деоница, берзанских делатности, па и добитака из коцке, лутрије, опкладе, постојање несразмерног коришћења предузетника, или извесних државних или недржавних службеника, носилаца власти, и других, може чинити, и често и чини, раденика са изложених разлога мање задовољним но што би могао бити.

Мислимо да предња разлагања довољно наговештавају тешкоћу и сложеност питања радне пријатности. Још једном можемо подвући да пријатност рада носи добрим делом упечатак личности, те се и покрај општих црта које би се запазиле увек мора имати обзира према особеностима различитих појединаца; ипак су општа знања неопходна за разумевање посебнијих случајева. Сад можемо, прекидајући ова излагања уколико се односе на извесне потребе од општег значаја, позабавити се питањем техничке поделе рада, чије је све

веће продирање у радни поступак било повод велике неизвесности, између осталог и у погледу радне пријатности, а затим повод и великих нада.

Техничка подела рада и радна пријатност. Питање досаде, монотоније у раду, њено тумачење.

Прожимање привредног живота вишестраном поделом рада, прво у оквиру затворених породичних заједница, затим у оквиру ужих или ширих друштвених скупина, је давнашња појава; посматра ли се израда појединог предмета, запажа се да се подела рада доцније током времена појачава и у том смислу, да су се једне особе све више посвећивале једном делу, и то све ограничењем, стварања предмета, који је тако све чешће мењао руке произвођача док не би добио свој крајњи облик; ова техничка подела рада налази данас своју најширу примену у фабричној производњи, но ње има и тамо где сложенија машина није продрла — случај мануфактура у прошлости, као и многог сличног данашњег рада, и у опсегу самог фабричног поступка. Подела рада, нетехничка и техничка, је донела многе користи друштву, и у обиму данашњег друштва и ступња живота се не би могла мимовићи, што не значи да се не може постављати питање њеног уређаја и питање целисходности крајњег рашчлањавања радног тока, да не би користи потрошачких редова биле постизане на штету здравља и среће оних који учествују у производњи односних производа; вољно ограничење поделе рада може допунити она ограничења која долазе од саме природе посла, већег или мањег обиља капитала, обима тржишта за односне производе, и слично.

Није нимало лако одредити да ли данашња подела рада претставља у погледу пријатности и осталог назадак према историски претходном стању, но од много веће важности је питање, да ли подела рада оставља могућност, да се од будућег развоја очекује бољитак у овом погледу. Доста нагло продирање техничке поделе рада је најпре забринуло духове, изазвало бојазан за учеснике у раду, — у садашњости, а од будућности се очекивало само још и горе; покрај користи које она доноси у погледу избегавања губитка времена при прелазу са једног дела делатности на други и при

припреми алата и сировина..., покрај користи у погледу скраћивања времена учења, у погледу олакшавања радног поступка извежбаношћу покрета, прилагођеношћу мишића и тела, искључењем знатније употребе пажње и мишљења..., чиме се доприноси не само бољем искоришћењу времена, своје радне снаге..., већ и снабдевању друштва већим количинама предмета и уз боље особине истих, као и по нижим ценама, — истицале су се неповољне последице овако до крајњих могућности развијене поделе рада, где бављење једним покретом или малим бројем покрета доводи између осталог и до телесне и духовне заосталости, неразвијености, једностраности, анормалности, која мора бити штетна не само у личном погледу, него и у друштвеном.¹⁾ Доцније је дошло и једно ведрије процењивање поделе рада; оно очекује у будућности добро човеково не од заустављања хода поделе рада, већ у њеном развоју до крајњих граница; та добра страна се не очекује у раду као таквом, већ у могућности да он буде знатно олакшан и временски скраћен — те слободним временом надокнађено и премашено све оно шкодљиво, штетно, што рад са собом доноси —, у могућности да се лако прелази са делатности на делатност, и

¹⁾ Бављење увек једном врстом посла, бављење малим бројем покрета доводи често покрај претеране спољне развијености или неразвијености појединих делова тела и до деформације и ометања функција и унутрашњих органа, до деформације скелета, и друго. Крајња подела рада, нарочито у савременим облицима рада на ланцу и сличним, особито кад је праћена јачим премором, телесним и духовним, и поглавито кад ритам рада није подешен природном ритму, доводи до тешке досаде, до неуроза, до исцрпљености мишићне и нервне, све последица од озбиљног домаћаја (Georges Friedmann: *Problèmes du machinisme*, 1934, стр. 124 и даље; Gina Lombroso: *La rançon du machinisme*, 1931 [trad.], стр. 290, 291; Fourgeaud, *op. cit.*, 1929, стр. 82, 83). Нарочито се подвлачи неповољан утицај неслагања радног и природног ритма; једна од главних мана рада на ланцу и сличних система се види баш у томе, да се код ових начина рада не води рачуна, односно често и не може водити рачуна о чињеници да природни ритам није истоветан од особе до особе, нити у развоју дана, недеље, и друго; но не би било исправно држати да се до неслагања радног и природног ритма долази једино при радовима код којих је машином уведен принудни ритам, — пошто често на пример услед нужде или жеље за што већом наградом и сам вршилац рада при постојању система награде на комад и слично уноси напоран ритам у рад (Lipmann, *op. cit.*, стр. 206).

слично. И збиља не види се због чега би техничка подела рада — и усавршавање у том погледу — била зло, нужно зло, или, боље речено, подела рада је далеко од тога да нужно остане зло; са њом је као што је и са увођењем машина: оне су довеле до погоршања положаја радних редова, продужења радног дана — да би се постројења што пре амортизовала, да не би застарела, и друго¹⁾ —, до претеране производње за дату куповну снагу, појачања беспослице, и сличних неповољних последица, да би се доцније током времена и под вишеструким утицајем ове неповољне околности ублажиле. Ванрадним животом који је омогућен радом, или ком рад није препрека, надокнађује се већ у многим случајевима једностраност у телесном и духовном погледу, и уопште једноликост делимичног, технички рашчлањеног рада. Држање да ће се сваки рад развитком технике у правцу крајње поделе рада начинити лако приступачним за новодошавшег је свакако претерано; извесно је да има делатности где се не може очекивати обимно смањење потребног припремног рада — и њихов број је не мали, како у индустриској радиности тако и ван ње — те и с те стране промена врсте рада остаје осетно отежана;²⁾ но ако се не може свуда очекивати лако вршење наглијих промена делатности, могућност промене у неку сроднију делатност остаје, и имала би се уколико је могуће олакшавати ради постизања пријатности и сличног.³⁾

¹⁾ Herkner, op. cit., стр. 21.

²⁾ У извесним областима индустриске радиности је међутим подела рада и упрошћеност појединих послова достигла велике размере. Још 1926 године је у Фордовим предузећима време припреме за рад за 43% радова износило највише један дан; један до осам дана припреме је захтевало 36% радова, једну до две недеље 6% радова, један месец до једне године 14% радова, а преко године дана па до шест година 1% радова (Friedmann, op. cit., стр. 111).

³⁾ Исто тако омогућавањем промене места рада, града, покрајине, може се појачавати радна пријатност, уколико овом не би стојали на сметњи други обзир моралности и сличног. — Често се из околности, да се рад не мења и онда кад је то сасвим омогућено крајњом поделом рада, сме само са великом обазривошћу закључити о том да је вршилац рада задовољан својом делатношћу и да не постоји жеља да се делатност промени, да се напредује, пошто можда промене у другу делатност које су могуће саме по себи не претстављају неко побољшање, или можда тегобе нове дужности нису надокнађене довољном наградом, и тако даље.

Исправно се истиче да се досада и друге незгоде једног истог занимања пре могу избегавати мањим променама у углавном истом занимању, но у крупнијој промени саме економске делатности, самог привредног занимања; у великом броју случајева се човек осећа везаним радним уређајем који поседује, или стеченим искуством у раду, стручношћу, и слично, тако да би напуштање извесног позива било праћено имовинским штећењем, као и тегобом самог новог рада — нарочито у доцнијим годинама — услед неизвежбаности; да се и не помињу други разлози који човека побуђују да тешко и нерадо напушта своје занимање, па да се чак и у беспослици, на пример, нерадо прихвата могућег запослења у грани радиности која му је страна. Прелазак из једне делатности у другу делатност, у осетнијој мери различиту, олакшан је онде где се благовремено, још израније врши припрема за ту другу делатност. Извесни курсеви при појединим предузећима томе добро служе. Негде се већ иде у ширим размерама на то да се још за време редовног школовања, па и доцније у опсегу учења које прати рад, пруже практична и теориска знања, која ће омогућити лакше бирање позива за који се има способности и воље, као и омогућити лакшу промену занимања кад се за то буде појавила жеља односно указала потреба (политехнизам, полиспецијализација).¹⁾

Ни сама подела рада међутим не иде неминовно у многим случајевима оној упрошћености од које се може очекивати радом проузрокована телесна и духовна заосталост, односно и радна непријатност. Ни сама крајња упрошћеност, кад се до ње долази, не повлачи собом неминовно у сваком случају радну непријатност. Обратно, рад који не претставља случај техничке поделе рада није увек повољан по умни и телесни развитак онога који га врши, нити пак увек прибавља пријатност вршиоцу. У овом погледу, како се износи, нема ничег толико различитог у суштини између оног занатског, пољопривредног и сличног занимања које није делимично у техничком смислу, али које не ставља веће и разноврсније захтеве у телесном или умном погледу и које се ипак врши у сталном понављању извесног круга радног поступка,

¹⁾ Friedmann, op. cit., стр. 35 и даље.

и случајева изражене техничке поделе рада.¹⁾ Многи делимични рад захтева чак знатнија знања и размишљање и знатнију иницијативу у раду но многи неделимични рад; многи делимични рад претставља исто тако већу различитост у појединостима но други рад, код кога би се споља посматрано очекивала већа разноврсност. — Поменули смо чешће запажену појаву, да и рад који претставља крајњу упрошћеност претставља већи извор пријатности за извесне појединце но други, по изгледу занимљивији и разноврснији рад, и то услед тога што било захтева мањи умни напор код оних особа које немају довољно умне снаге, било што омогућује сањарење, размишљање при раду,²⁾ или што отклања одговорност коју сложенији рад намеће вршиоцу, и слично; онде где би други доживљавао крајњу досаду, услед могућности задовољења при таквом раду само малог броја тежњи, које уз то ту долазе до задовољења у краћем размаку времена, извесне особе доживљавају пријатност; одавно се износи да они који бирају једнолике послове већином не би били ни способни, ма из којих разлога, за сложеније радове;³⁾ неизвесно је баш да ли је такво стање са већином оних који су запослени на једноликим радовима и да ли би се баш могао наћи довољан⁴⁾ број оних за које овај једнолики посао не би био скопчан са досадом, нелагодношћу, као што се жели некад да се тврди, али је изван сумње да извешан број особа не доживљује изразиту непријатност при споља посматрано нај-

¹⁾ Спори се са разлогом да је делимичност при стварању сама по себи осетан извор непријатности у том погледу, да би рад губио смисао услед неопажанја, или бар тежег опажанја, крајњег исхода рада; тим што је делимичан, рад стварно не губи смисао. Супротно гледиште, поникло почетком индустријализације, није се показало као тачно.

²⁾ Тако један ткач изјављује да му је рад пријатан с те стране што су му за време рада мисли упућене на питања астрономије, геологије, и слично, дакле и на питања која захтевају јачу усредсређеност мисли (Levenstein, op. cit., стр. 90...).

³⁾ и да према томе не лежи кривица толико на подели рада за умну и сличну заосталост — међутим не треба превидети могући значај неповољних околности, при раду и ван њега, ранијих генерација, па и такав значај поделе рада.

⁴⁾ То не би могло да се каже ако би се на пример посматрала констатација, да је у једном предузећу од 3000 радника било 1929 године 34% болести диагностицирано као нервни слом због једностраног рада и аутоматизације) Lipmann, op. cit., стр. 202, 203).

једноставнијим делатностима. Напомиње се да се при процењивању осећајног стања мора избегавати мерило посматрача, које би често одвело томе, да се многи посао извесних особа прогласи крајње неиздржљивим, иако он то стварно није за ове. Тако Münsterberg¹⁾ износи како при индустријском раду пажња може бити управљена на неосетне разлике од случаја до случаја, које се разлике опажају тек после дужег упражњавања тог рада; тако је и са познатим случајем који он наводи као пример да и по изгледу најмонотонији рад често не само да није монотон, већ се чак осећа и пријатним у правом смислу: раденица, која је дванаест година из дана у дан руком завијала електричне сијалице у рекламну хартију,²⁾ уверава да налази свој посао занимљивим, неједноликим — пошто једном узме на пример хартију на бољи начин, некад пак мање добро —, а налази занимљивост и у количини коју успе да обави;³⁾ или случај раденика⁴⁾ који ради најједноставнији посао четрнаест година и у послу, према изричној изјави, налази пријатност, и то пријатност која се појачавала током рада, но не из разлога, како би се могло помислити, што би се сад захтевала мања пажња..., те се можда омогућило лутање мисли..., јер вршилац рада изјављује, да и крај све једноликости својих покрета мора стално да мисли на свој посао да би стицао добру зараду.

Тим и сличним опажанјима, као и чињеницом, да се од неких особа извешан рад, иако би се споља просудио занимљивим и пуним промена, осећа досадним, Münsterberg⁵⁾ је био наведен на закључак, да вероватно осећање досаде зависи не толико од врсте рада, колико да је оно условљено знатнијим делом извесном настројеношћу особа, која би била у томе, да једне особе имају израђенију духовну осетљивост

¹⁾ Hugo Münsterberg: Psychologie und Wirtschaftsleben, vierte Auflage, 1919, стр. 115...

²⁾ Просечно око 13.000 дневно, за дванаест година значи око 50,000.000.

³⁾ Особито начин награде на комад, и слично, како се често подвлачи, појачава интерес, занимљивост, у погледу успеха у раду. Herkner (op. cit., стр. 31) износи како за многе изглед на обилну зараду, омогућен овим начином награде, претставља одлично средство за сузбијање монотоније у раду.

⁴⁾ Münsterberg, op. cit., стр. 117, 118.

⁵⁾ Münsterberg, op. cit., стр. 118...

за промене, различитости, од других особа, и да стога прве опажају многоструку промену онде где друге виде само једноставност; после предузетих експеримената међутим дошао је до измене свог схватања, пошто су експерименти открили, да већином особе којима није досадан једнолични рад више опажају оно што је збиља једнолично, непроменљиво у њему, а мање опажају оно што претставља извесна отступања, док је са онима који осећају досаду при извесном раду већином обрнут случај — они опажају мање оно што је стварно непроменљиво, а више опажају оно што показује извесну промену;¹⁾ Münsterberg према томе налази да једне особе показују извесну настројеност — која се изражава како у раду тих особа, тако и ван њега — у том погледу, да чим приме један утисак нису у стању да одмах затим исти утисак још једном на исти начин приме. Монотонија је за Münsterberga²⁾ исход отежаности пажње; код особа које тешко примају поновни утисак пажња мора да буде напрегнута, ако ипак поновни утисак има да буде примљен, и та би отежаност доводила до осећања досаде, монотоније.³⁾ Нама се ово интелектуалистичко објашњавање досаде не чини довољним, или бар не за већину случајева. Досада се као врло сложена појава не може, сматрамо, објаснити уствари умним замором, и то посебним умним замором, или бар просто напonom воље.⁴⁾ Досада је временска непријатност, осећање времена као предугог; у њој је битно, држимо, нестрпљивост да се извесне потребе већ једном задовоље. Нема ли незадовољених потреба, досада се не може осетити, и то

¹⁾ И Winkler је дошао до таквих резултата; они који лакше примају исте утиске, којима једноставност није досадна, више и мисле на тај рад, не лутају мислима толико ван рада (Herbert Winkler: Die Monotonie der Arbeit, у Zeitschrift für angewandte Psychologie, Band. 20, Heft 1 und 2, 1922).

²⁾ Münsterberg, op. cit., стр. 122, 123.

³⁾ Познато је колико се теже примају извесни слични утисци — звук, притисак... — који у краћим размацама времена следују један другоме.

⁴⁾ Напonom воље — пошто се при експерименталном посматрању досаде ова обично посматра при искључености, уколико је то могуће, како мишићног тако и нервнoг замора (од пажње и другог), као што је то случај и са експериментима Winkler-a, и Wunderlich-a (Herbert Wunderlich у Zeitschrift für angewandte Psychologie, Band 25, Heft 5, 1925).

досада постоји само тако, ако се у том времену никаква тежња, значајнија у односу на незадовољену, не задовољава. То излази и из исказа самих оних који досаду доживљују.¹⁾ Није меродавно, да ли је време испуњено — како се обично држи — једноличним односно никаквим доживљајима, или не. Време испуњено и разним доживљајима осећа се као досадно, ако се овим доживљајима извесне, или никакве, потребе не задовољавају; време неиспуњено разним доживљајима се не осећа као испуњено досадом, ако ти догађаји не би били предмет тежњи. Тим је објашњиво да један исти рад, по својој природи једнолич, код једног изазива крајњу узаврелост од досаде, док је другом сношљив, или чак и пријатан, можда баш због тога што у извесним случајевима, како се наводи, не ставља велике захтеве пажњи и мишљењу, или уз то омогућује и сањарење, бављење са другим мислима, другим проблемима, другим бригама.²⁾ Држимо да је — да се вратимо на Münsterberg-a — и сама пажња, ако се она жели да посматра, у много случајева отежана (и тако може да доприноси досади) баш услед незадовољности потреба при извесној делатности, пошто већином пажња следи тежњама, као што и наш поглед пада најчешће на оно што се

¹⁾ Тако се особе подвргнуте поменутих експериментима жале на пример на неиздржљиву бесциљност, бесмисленост, некорисност покрета лево десно на малом апарату монотону, покрета који има да се врше равномерно, без нарочите пажње управљене на покрет и ритам. Тај прави разлог досаде увиђају уопште многи, само недовољно јасно.

²⁾ У тим другим случајевима није ретко да се избегава промена у раду, прелазак на другу делатност који би чак био и с материјалном коришћу скопчан (Lipmann, op. cit., стр. 194). — Једна од најчешћих жалби је ипак да је рад праћен досадом; и то досада настаје поглавито онда кад се дошло до пуне зрелости у погледу савлађивања предмета рада, и кад се однос извршиоцев усталио; разлози предњем се могу без великог труда схватити — они леже у том, што се у раду не задовољава више онолико потреба колико је раније био случај, а бољитак се не очекује. Досада је некад нарочито онде изражена где рад не захтева јачу употребу мишљења и пажње — као што је и особито изражена кад сваки рад изостане —, пошто се тад тежње јасније појављују, постају будне, долазе у средиште свести; тако занатски рад није пријатнији од понеког уједначеног индустриског рада само зато што се види цео производ свог рада, што се ради самосталније, што се чешће ствара нешто ново, посебно, решавају мале потешкоће, већ је пријатнији и зато, што се при занатском раду често више мисли, тако да друге потребе, како би се рекло, и не падају на памет.

жели; држимо да се у много случајева до досаде не долази преко отежаности пажње,¹⁾ већ да се досада просто осећа услед незадовољавања извесних снажнијих тежњи. Значи да се нема водити толико рачуна о извесној општој настројености у погледу пажње, колико о обиљу или недостатку потреба, тежњи, односно о постојању ових или оних тежњи код учесника у раду.²⁾

Ниуколико више се не би могло примити ни мишљење Lirpapp-а,³⁾ да су претпоставке за доживљавање монотоније: једноликост рада у односу на потребу промене код раденика, и обустављање раденикове свести, с обзиром на његове духовне моћи, радом, тако да кад није дата једна или друга претпоставка нема ни досаде, то јест нема досаде кад нема потребе промене, или кад се може у мислима бавити нечим другим, док се рад мање више аутоматски обавља. Овом мишљењу може се замерити следеће. При постојању потребе промене досада се не отклања тим самим што је омогућено бављење другим мислима. Мисли отклањају досаду онда кад задовољавају потребу промене, а сваке мисли то не могу,⁴⁾ нити могу у извесним случајевима икакве мисли њу задовољити; задовољење путем сањарења није увек могуће.⁵⁾ А чим пак сањарење и слично отклања досаду, не може се рећи да је дотични рад једнолик у погледу потребе промене, као што то није ни кад се може песмом и свирком одагнати досада, те се значи логично има посла само са првом претпоставком досаде, која би тако била и једина. Међутим одређивање досаде ни једино помоћу потребе за променом није, држимо, најсрећнији начин, пошто мислимо да је боље уопште не говорити о

¹⁾ Отежаност пажње се може примити као узрок досаде само у извесним случајевима, случајевима умног замарања и слично.

²⁾ Чак и ако би се примило тврђење, да особе које поновно теже примају исте утиске нагињу досади, не би никако морало значити да је та настројеност разлог досаде, већ просто један паралелизам појава.

³⁾ Lirpapp, op. cit., стр. 391, 392.

⁴⁾ Што се лепо види из неких случајева међу експериментима Winkler-а; иако се мисли забављају овим или оним, мисао о бесциљности, на пример, преовлађује.

⁵⁾ Обратно, потпуна усредсређеност на рад некад значи, као што је малочас изнето, баш сузбијање појаве досаде.

„потреби за променом“.¹⁾ — Из свег раније изложеног се да видети шта би се могло приметити и излагању Winkler-овом, да једноликост није праћена досадом онда кад постоји способност лаког примања поновних утисака, или — кад те способности нема — кад вршилац рад није привезан за овај мислима; већ може да размишља, разговара о другим предметима, и слично.

¹⁾ Не постоји, држимо, уопште у правом смислу речи потреба промене, тежња за променом, у радном или ванрадном животу, како се често мисли; постоји само тежња да се задовоље незадовољене потребе. Кад је извесна потреба задовољена, прелази се на задовољавање друге. Тежње су већином посебније по што би се држало; не постоји само тежња исхране, већ и тежња исхране овим или оним, као што су ове тежње скопчане и са извесним задовољавањима чула укуса, мириса..., те тако жеља није увек управљена на исте предмете. Неке тежње су по својој природи упућене на стално нове предмете, сама промена ту долази по природи ствари, — потчињени се не може понова себи потчинити... —, а пријатност не долази од промене саме по себи. Могућност промене је дакле оквир који омогућује несметаније задовољење извесних потреба; где тог оквира нема, недостаје извесно задовољење потреба, што је праћено непријатношћу, те изгледа да је само недостајање повољног оквира праћено nelaгодношћу. Са овим стоји отприлике као са постојањем хлеба: постојање овога није потреба, већ је само претпоставка да се потреба задовољи. — Могуће је међутим да се промена у извесном виду осећа као, мање или више површна, потреба, исто онако као што се од многог неурођеног држања може начинити — навиком, васпитањем... — потреба, то јест стање чије је недостајање праћено nelaгодношћу.

Запажено је да су особе, процентуално, поглавито у раним годинама склоне промени рада, што се тумачи делом и тиме да су слободније, ређе везане бригом за издржавање породице, као и да су више обузете „потребом за радошћу у раду“, на коју већу заступљеност потребе у млађим годинама се закључује из исхода испитивања постојања радости при раду; при једном испитивању о радној пријатности потврдили су да је доживљују 74% у узрасту од 15—16 година, 62% особа старих 17 година, 56% старих 18 година, 54% старих 19 година, 50% старих 20—21 годину, 42% старих 22 године (Lirpapp, op. cit., стр. 337, 338). Ми не бисмо видели у овим статистичким чињеницама потврду да постоји у млађим годинама јача потреба за радошћу у раду, већ једноставно држимо да је рад у млађим годинама чешће пријатан пошто постоји већа сагласност између тежњи — које су будније, свежије него касније —, и околности рада, којој сагласности доприноси и лакша покретљивост млађих особа из делатности у делатност. Место јаче потребе за радошћу у раду у млађим годинама боље је, значи, говорити о том, да су ове особе обузете уопште јачим, буднијим тежњама што води и чешћем тражењу повољнијих услова рада, то јест мењању запослења.

Занимљиво је да се при наведеним експериментима Winkler-а показује, да су наступ и трајање досаде већином праћени бржим покретима услед узбуђења, и да је исти случај и са амплитудама и учесталошћу покрета на ергографу, дакле покрета који претстављају прави физички рад. Наравно да ова појава не може имати неке позитивне привредне вредности. Већа пажња, већи рад су по овом основу пролазна појава. Из разностраних посматрања, па и из експеримената Wunderlich-а, излази јасно да досада доводи до рђавијег, неисправнијег рада, отежалости пажње и мишљења о раду, до нецелисходног коришћења мишића, рђавих покрета, — те отуда до већег мишићног и нервног замора, као што доводи и до нервозних стања, срчаних, стомачних поремећаја, нервних болести, несрећа при раду, и друго. Досада је далеко од тога да буде привредно ирелевантна чињеница. Наводимо неколико случајева да би илустровали непосредан значај отсуства досаде за радни успех. Тако се приметило у једној енглеској фабрици конзерви да је боље, да би се досада избегла и рад побољшао, да се при раду са плодовима раденицима не додељује одједном велика количина плодова, и да је боље да кошаре које се пуне буду мање.¹⁾ Слично је и запажање, учињено другом приликом, да се мање уради за неких 15—20% кад се извесна гомила, са које се узима предмет рада, стално допуњује, него кад то није случај.²⁾ Код извесних радова, код којих није био уведен систем награде према радном исходу, те се није имало интереса да се производња одржи на висини, запажено је да се при вршењу ових недељама и месецима није долазило до напретка у раду, који би се напредак очекивао по основи увежбаности, него се спонтано све горе радило, и то једино услед досаде; на исти начин се делимично објашњава и некад опште опадање производње онде где постоји систем најамнице на време.³⁾ Исто је тако запажено, да се при крајњој подели рада некад долази, после извесног напредовања у раду, до опадања производње, и то онде где није било чешћег мењања послова; узрок томе има се тражити поглавито у појачању досаде.⁴⁾ Из свих ових наведених случајева јасно

¹⁾ Lipmann, op. cit., стр. 200.

²⁾ Lipmann, op. cit., стр. 200 и 409.

³⁾ Dr. Fritz Giese: Theorie der Psychotechnik. Grundzüge... I, стр. 95..

⁴⁾ Lipmann, op. cit., стр. 198, 404.

избија значај пријатности за радни успех, и то пријатности скоро чисто психичког порекла.¹⁾

Размаци у којима се досада јавља различити су. Има досаде која се јавља дневно, или више пута преко дана, — њен је основ у непријатности због незадовољења тежњи које се дневно или више пута преко дана јавља; врло занимљив рад постаје досадан кроз неколико часова. Има досада које се јављају у већим размацима, са сличних разлога који су овде наведени, као што има и досада које настају после дужег времена, после године и више година. Досада се да избећи целисходним уношењем извесног задовољења потреба, ако се не изврши промена у неку руку саме делатности. Уношењем извесног задовољавања тежњи, без промене у раду, рад често потпуно промени осећајни вид; довољно је чак некад само да се човек сети, постане свестан извесне користи, повољне околности рада, па да буде обузет задовољством. Данас толико актуелна пропаганда није отсутна ни на овом пољу у извесним земљама; да би се рад сматрао више почашћу и дужношћу но тегобом, и да би се потстакла воља за радом више идејним путем но непосредном коришћу, потсећају се људи најразноврснијим сретствима на опште интересе, и гледа се да се на овај начин улију извесна стремљења. — Избегавање оне честе досаде која се јавља већ после неколико часова врши се негде — где је то могуће — и мењањем послова више пута преко дана, што је и сам Fougier толико препоручивао.

Данашње стање техничке поделе рада је далеко од тога да претставља пожељно стање, и то углавном из два разлога — настрану опште околности рада. Један разлог би био тај, да стање друштвених односа није такво да омогућује

¹⁾ Грешка у писању или нека празнина у раду дактилографкиње и чињеница да се мора поново узети у рад исти предмет изазива незадовољство, мада радно време услед те грешке не бива продужено, нити пак идући текст сам по себи више интересује; незадовољство ипак постоји, јер идући текст крај свега претставља унеколико нешто ново, и, ми бисмо додали, јер је и сам неуспех у прошлом раду, као такав, повод незадовољства (D. Yovanovitch; Le rendement optimum du travail ouvrier, 1923, стр. 301). И на овом свакидашњем примеру може се просудити колико у задовољству има лабавога, и колико је воља за радом под упливом колебаљивих околности.

приступ сваком појединцу оном месту које му према способностима и његовој личној природи највише одговара; тим што није увек дата ова сагласност вршиоцевих способности и потреба с једне стране, и околности рада с друге стране, појављују се многе неповољне последице, које премашају обичан значај радне пријатности. Подела рада може међутим да буде извор многих повољних појава, да се не рече да може бити благодат, између осталог и у том смислу, да би пружала могућност да сваки дође на своје место,¹⁾ — при постојању толиких разноликих радова, од којих неки чак и по изгледу врло слични захтевају у знатној мери различите особине учесника у раду.²⁾ Други разлог би лежао у недовољно целисходно устројеној подели рада, у њеној недовршености у извесном смислу. Истиче се, кад је рад већ учињен једноликим, да је онда најповољније да он захтева што мање не само телесног напора, већ и умног, пошто се при овим радовима постојећа енергија троши на једностран начин, и тиме се умањује могућност њеног целисходнијег коришћења, на лично и опште добро, ван рада; са ове тачке гледишта је механизација корисна, али не наравно, према реченом, механизација која би вршиоца рада исцрпла услед дужине радног времена односно услед напора при раду и учинила га неспособним за разноврсни ванрадни живот, не дакле механизација која би човека учинила припатком машине, како се често каже, и на то га уграничила, већ која би га, учинивши га привремено припатком машине, учинила слободнијим и свежијим у осталом, ванрадном животу. У том ванрадном животу се може вршити исправка оне стручне једностраности, која је последица вршења увек истога посла, и тим оспособљењем за разне послове се онда отклања и она нелагодност од привредне несигурности која би долазила услед околности да се човек не осећа способним, спремним, да се прихвати неког другог различнијег посла, кад му дотадашњи извор прихода из ма ког разлога буде отказао.

¹⁾ Тако у Фордовим предузећима налазе посла и многи потпуно неук, или инвалиди, болесни.

²⁾ Извесна предузећа у Америци су за неке послове отворено искључивала интелигентне особе, па су чак у извесним случајевима бирала и сасвим ментално заостале особе, као пригодније за производњу (G. Lombroso, op. cit., стр. 318).

ЗНАЧАЈ ВЕЋЕ ИЛИ МАЊЕ ПРИЈАТНОСТИ РАДА У ПОГЛЕДУ ВИСИНЕ НАГРАДЕ

Претпостави ли се стање у ком би сви појединци имали исте потребе одн. тежње, и у ком би све економске делатности претстављале истоветне повреде или задовољења извесних тежњи, појединци не би имали никаквога интереса да желе вршење извесне делатности више но вршење неке друге делатности, и расподела појединаца по делатностима, струкама, при стању слободног кретања из делатности у делатност, вршила би се мање више случајем и слично.

При стању у ком би сви појединци имали исте тежње, но при коме разне економске делатности не би претстављале истоветне повреде или задовољења тежњи, а при постојању потпуно слободног кретања из делатности у делатност, појединци би сви желели прихватити делатност која је скупно пријатнија, и, како постоји слобода кретања, то би струјање тој делатности трајало дотле, док не би тај вишак пријатности био уклоњен, било вољом меродавних чинилаца, било тим што би најпре прођа дотичних производа, односно цене производа услед прекомерне производње за дате тржишне прилике довољно спале, — док би се у делатности која се напушта дешавале супротне појаве. Значи да при постојању истоветног склопа тежњи појединаца и при слободном прелазу из делатности у делатност трајније разлике у степену скупне пријатности нису могуће од делатности до делатности.

Ово бирање међутим најпријатнијег од могућих држања не врши се ни из далека у оквиру слободе кретања из делатности у делатност. Многобројни и по својој природи различити су основи који ову слободу струјања од делатности до делатности, од струке до струке, сужавају, стављају јој препреке, спутавају. Тих препрека има друштвено-правне, и стварне природе. Под прве би спадали не само кастински и њима слични уређаји, него и правни привредни монополи

производње, промета... и сви монополски положаји појединаца који не почивају — или бар не почивају претежно — на изузетним способностима, већ на сили прописа. Под друге би спадали многоструки монополски положаји фактичне, стварне природе, где се подводе случајеви почев од стварног искључивог поседовања привредних добара, сировина..., па до поседовања ређе надарености, способности, као што се овде могу подвести и случајеви искључивијег вршења извесних делатности за које се показује потребном извесна спрема, која опет са своје стране претпоставља располагање потребним материјалним средствима — новцем, или за које се показује неизбежним располагање извесним друштвеним везама, и слично;¹⁾ међу препреке стварне природе слободном кретању из делатности у делатност не спадају једино случајеви који би се могли лако подвести под шири или ужи монополски положај, већ и многе друге околности, од којих нек буде наведено само ради примера неопходност извесне дуже припреме, учења за неку делатност, или утицај навике на остајање при некој струци, утицај обичаја и слично. Све ове околности чине да у погледу уједначења радне пријатности извесних позива, извесних делатности, појединци, који су услед извесног монополског положаја других или из сличних разлога отстрањени од извесних делатности, остају без утицаја на прилике у тим делатностима, другим позивима, и тако, пошто је слобода кретања искључена, постају разлике у пријатности између једног и другог круга особа могуће — претпостављају се стално појединци једнаког склопа тежњи —, исто онако као што се већи гасни притисак једног простора не може изједначити са притиском другог простора ако је отицање из једног простора у други спречено довољно чврстом и непропустљивом препреком, или као што се различит ниво воде не може изједначити онде где томе стоји на путу чврста брана. Ако се тако посматра способност, онда је јасно да многи остају отстрањени из интелектуалних професија, или

¹⁾ О монополском положају у овом или оном његовом облику се може говорити и у оним случајевима где се у повлашћеном положају налази и већи број појединаца, па чак се и за већину према мањини може рећи да се налази у монополском положају у неком погледу, ма да се тиме удаљује осетније од етимолошког значаја речи.

из неких од њих, услед немања потребних умних способности; поједина лица показују уопште различите способности с погледом на круг делатности којима би се могли забавити: тако на пример лице а би могло да се забави интелектуалним делатностима А, Б, и В, лице б међутим делатностима А, Б, и Г, и тако даље. Између многих кругова који се овде претпостављају отсечност није оштра, и промене у опсегу једног овде претпостављеног круга често чине, да за многог појединца постаје повољнијом извесна делатност која то претходно уопште није била, или за коју он има мање способности но други, но савлађивање разлике му се показује као мање тегобно, мање с непријатношћу скопчано но остајање односно бирање делатности за коју се има више способности, и слично, — исто онако као што се течност претапа из вишег суда кад стуб течности премаша бокове овога, или као што страни произвођач има некад рачуна да сноси домаћу увозну заштитну царину, ако ипак добија на тај начин већу цену но што би је добио иначе.

Посматра ли се одвојено једна група чији појединци имају — претпоставља се — једнаке тежње, и у којој је неометано кретање из делатности у делатност, висина скупне награде је, како је речено, уједначена за све делатности, али колика је она и у ком ће се смислу мењати, то зависи од спрега многих околности у питању у чије се изучавање овде нема улазити, а које се околности углавном подразумевају кратко под изразом понуде и тражње; ту долази у обзир питање минимума егзистенције односно питање животног стандарда, питање граничне корисности крајњег рада — посматрано са гледишта вршиоца рада, питање развијености тржишта и његове куповне моћи, питање домаће и стране привредне утакмице између предузетника, — то јест питања граничне продуктивности, питање утакмице међу послопримцима, уједињености послодаваца и послопримаца, њихове борбености и способности да издрже сукоб — штрајк, локаут —, питање утицаја обичаја на најамнице..., и тако даље све до ближег и непосредног умешавања државе у радне односе.

Досад је претпостављано ради јаснијег излагања да су сви појединци имали истоветни склоп тежњи; узме ли се у разматрање различитост склопа тежњи од појединца до појединца, као и опште њихово обиље или њихов недостатак,

види се да се и према овоме врши цепање друштвене средине на кругове. Малочас се имало цепање на кругове према извесном монополском положају — способности... — и слично; сад се истиче и ова околност, која са прошлим чини, на пример, да лице а које ступа у привредни живот и затиче већ устројене радове А, Б, В, и Г, иако може да се према својим способностима посвети раду А, Б, и В, посвећује се раду Б и на пример узгред раду А, пошто би радови В и Г претстављали за њега мању скупну пријатност, — рад Г због мање способности лица а за њега, а рад В због можда неосећања икакве привлачности према том раду. Иначе наравно све малочас речено о том, да се свој став може изменити, и прићи раду В или Г уз рад Б, а напустити рад А због велике понуде радне снаге у њему те отуда несразмерно ниских најамница у њему, и слично, остаје и овде; свакидашња је појава да се у много случајева бирају позиви који не одговарају наклоностима — ни способностима —, јер би они позиви за које се осећа наклоност одн. способност били скопчани са оскудицом у најпотребнијем.

Износи се чешће како је услед велике понуде према тражњи радне снаге у пословима најниже врсте — пошто је знатан број оних који за сложеније послове или нису способни или нису одгајени — најамница понекад врло ниска, ма да су често ови послови скопчани са прилично замора или са незгодним околностима — прљавштином, опасношћу по здравље, и слично. Међутим разлог ниске најамнице вршилаца ових радова треба тражити делом и ван ове привезаности за извесну врсту послова. Кад би особе запослене у оваквим делатностима доживљавале онакву непријатност, каква се чини да је онима који су по страни, њихов захтев за одговарајућом надокнадом те трпње би био постојанији и чвршћи, као што би и воља да се напусте такви радови била изразитија; међутим одгајеност у неповољним околностима, бављење у сличној средини, навика на околности рада... чине своје, те је непријатност, ако не отсутна, оно бар у много случајева знатно слабија но што би се то држало, те се отуда стање и са тог разлога, дакле, одржава такво какво је.

Што се тиче накнаде, њена материјална страна приликом одлучивања на рад игра знатну улогу, те се стога при

расправама она поглавито има у виду, то јест особито се има у виду она корист из рада у виду новца или иначе предмета који махом задовољавају неопходније вршиоачеве потребе; многа остала задовољавања потреба јесу збиља у најчешћим случајевима од мањег значаја при одлучивању — што не значи да се занемарују; исто се тако у привредном животу ради отклањања, ради потирања радних околности које су праћене осетнијом непријатношћу обично тражи пут у повећању награде у новцу, и слично, те се и стога овом делу накнаде у привредним расправама посвећује особита пажња. Но не значи да само испитивање овог материјалног дела накнаде лежи у правом опсегу економије; материјални део накнаде није ништа више економски од многог другог дела накнаде, којим се такође долази на пример до задовољења економских потреба и слично.

Током ове расправе било је већином говора о стању пријатности односно непријатности за време самог рада; у овом одељку је питање донекле друкчије посматрано, то јест утолико да се више посматра одлучивање на извесан рад, избор рада. Раније је истакнуто да ова два питања имају уопште доста додирних тачака; одлучивање на рад, односно на остајање при извесној делатности, то је процењивање радне пријатности на дужи рок, значи ради се о радној пријатности која се предвиђа, уколико се већ делом не доживљује; питање радне пријатности при раду и питање радне пријатности при одлучивању су у тако тесној повезаности, да би излагање једног без другог било непотпуно, недовршено.

Већа или мања пријатност економског рада, дакле, — ван користи материјалне награде —, односно већа или мања непријатност рада, трпња, — ван трпње условљене недовољном материјалном наградом —, има утицаја на висину материјалног — новчаног... — дела накнаде, на који се део у економији особито управља поглед, али је та пријатност односно непријатност — ван материјалне награде — само један од чинилаца, једна од околности у привредном животу, меродавних за висину награде, или, друкчије изражено, материјални део накнаде није само функција трпње и осталог дела накнаде, него и многих других околности, будући да је и целокупност накнаде и трпње њихова функција, —

те се тако том сложености околности долази дотле, да се склања од погледа, да се показује од скоро потпуно подређеног значаја односно утицај ближих радних околности на висину материјалне награде. Крај свега тога склоп пријатности—непријатности остаје као подлога од које треба полазити најчешће у друштвеним наукама, а у економији свакако, при тумачењу појава у питању, ма колико та подлога била некад прикривена.

ЗАХТЕВ ЗА РАДНОМ ПРИЈАТНОШЋУ. ПОШТОВАЊЕ ЛИЧНОСТИ И ПОВОЉНО УСТРОЈСТВО РАДА.

Пријатност уопште, па и пријатност у раду претставља вредност у личном погледу за онога који је доживљује. Само озбиљни противни разлози могли би да доведу до тога да се допусти, да се нека у том погледу повољна околност има искључити из радног процеса и онде где би она иначе могла бити дата. Ти супротни разлози у већини случајева могу само опрезно да се ставе на економском пољу, пошто пријатност, како је раније изнето, опште узев претставља повољну околност и у економском смислу.

Захтев за што пријатнијим радом, све чешће истицан у привредном животу, значи да се радом има задовољавати квалитативно и количински највећи могући износ потреба, то јест тежњи, а повреда ових да буде што нижа; уколико би трпња због несавладаних стварних тешкоћа остала крај свега знатна, имале би се у одговарајућој мери учинити и пријатности тог рада осетнијима, да би се рад скупно узев ипак показивао што пријатнијим.

Осећајно стање за време рада — о њему се овде расправља — није истоветно за време трајања истога, него је мање више у сталној промени, пошто се тежње мењају, — једне бивају задовољаване, друге све више вређане, једне навиком ишчезавају, друге се појављују... Извесно је да се не може ићи на то да се сваког тренутка рад осећа пријатним; чак ни потпуна слобода у раду то не би могла пружити, баш као што се ни промене у осећајном стању и повремена непријатност ни у осталом животу не могу избећи; многе околности су такве природе да се њима не може владати, а оне се показују некад за тренутно стање врло значајним: једна груба, или обратно пријатељска реч, изречена при раду или ван овога, је некад у стању да прибави или одагна радну при-

јатност...; на шта се при устројавању рада може мислити, то је само да се ток рада углавном узев начини пријатним.

Да се стварне околности радног чина прилагођавају чешћим или споријим променама у стањима разноврсних тежњи, не би било увек остварљиво, пошто би те промене у устројству рада, и кад би биле могуће с обзиром на околности рада које се самим природним стањем ствари намећу, повлачиле собом у многим случајевима губитак у времену, материјалу, губитак у погледу каквоће производа рада и слично; исто наравно вреди и за многи случај напуштања једног радног простора ради преласка у други... Уопште је захтев, да се нека неповољна околност, напрегнутост и слично, отклони, ублажи ради радне пријатности, ограничен другим обзирима. Најпре, радно место само по себи тешко може постати најповољнијим местом у животу и крај свега подешавања; што већа непосредна пријатност рада по сваку цену би у многим случајевима значила мању општу животну пријатност; то речено можда не би морало важити за све радове, као на пример за извесна занимања у земљораду, али је са већином занимања такав случај. Извесне околности с пријатношћу скопчане, које би можда имале за последицу извесно опадање радног исхода, односно награде, продужење радног времена... , могле би се са гледишта личног интереса учесника у раду усвојити онда, кад би се процењивало да је ипак општа животна пријатност учесника у раду тиме појачана и покрај могуће ниже новчане награде и слично; пријатност међутим која би довела до умањења личне скупне пријатности имала би да буде одбачена баш са гледишта самих учесника у раду. Затим, узме ли се у посматрање и интерес осталих, неучесника у делатности, друштва, па и предузећа уколико се она појављују као самосталне јединице, јасно је да се и са те тачке посматрања ставља ближе или даље међа радној пријатности; друштву не може бити свеједно да ли се спорим радом долази до нецелисходног коришћења материјалних средстава — сировина, постројења, и другог — па и саме људске снаге, и да ли се долази до количине потребних добара или не, или да ли се презапосленошћу једних доводе други до беспослености, и слично.¹⁾ Осим тога при устројству

рада се не може водити рачуна само о садашњости, већ се мора водити рачуна и о ближој или даљој будућности, и то како са личног гледишта оног који узима учешћа у раду, тако и осталих; последице ове или оне радне односно животне околности могу бити са извесних даљих тачака посматране корисне или некорисне у погледу здравља, трајног задовољства, производње и народне снаге..., без обзира на пријатност или непријатност која их тренутно прати. При устројству рада се дакле мора увек имати на уму, да се устројством имају помирити разни интереси у питању, користи привремене или сталне, личне или опште, и наука ће имати још дуго да посматра да би могла указати на тако подешене уређаје рада, који неће бити у личном или друштвеном погледу од штетног утицаја на вршиоца рада, који му неће бити ни непријатни више но што мора — ако мора —, а који са друге стране неће на продуктивност утицати тако да количина добара корисна за друштво остане необезбеђена, и слично. Захтев за пријатним радом је тако врло далеко од

за које се унапред може рећи да су од далеког домаћаја. Тако награда у акорду може водити беспослици услед потпунијег искоришћења појединачних снага, или услед хиперпродукције, и тиме и смањењу стопа награде, водити изнурености услед ниских стопа или услед жеље за већом зарадом, с друге стране она повећава производњу, омогућава посао и онима који су мање способни или мање прилежни; исто тако тајлоризација доводи до појачања производње, побољшања каквоће производа, некад и до смањења цена произведених добара, повећања најамнице (уствари некад само привидно, ако вишак најамнице на пример мора да иде на појачану исхрану, која је потребна ради већих напора), и друго, с друге стране доводи до беспослице, до крајње изнурености због рада, и слично. Познато је питање висине најамнице; високе најамнице могу под датим околностима, наводи се, отежавати акумулацију приватног или колективног капитала, могу отежавати рад предузећа или искључити га са слободног тржишта, могу отежавати проћу добара, тих или других, могу довести до отпуштање мање способних радника, — што је све од значаја за индустријски развој, снагу, или и за запосленост —, али могу обратнo довести до веће потрошње, ублажавања криза, ублажавања класних супротности; високе најамнице могу да помогну телесни и интелектуални развитак радника, али под извесним околностима и да упуте радништво нижим задовољствима, као алкохолизму; високе најамнице су често водиле и усавршавању машина, чиме се опет погоршавала незапосленост. Толико обзира и толико последица о којима се мора водити рачуна.

¹⁾ С правом се може рећи да нема безначајних привредних мера; толико је привредни живот сложен и осетљив. Утолико се пре мора више водити рачуна о ближим или даљим последицама привредних мера

тога да буде врховно начело, врховно мерило за целисходно устројство рада.¹⁾

Услед јаког отступања склопа тежњи од појединца до појединца захтев за пријатним радом би следствено значио, да би се имало водити рачуна о овим особеностима појединаца при устројавању рада; како је то стварно неизводљиво, при устројавању рада може само да се води рачуна о ономе што се најчешће среће међу онима који учествују у радном поступку, или међу онима за које би се желело да буду привучени извесној делатности; устројство једне делатности дозвољава некад и извесне различитости с погледом на важније особине бројних учесника у раду, но не и погледом на посебније појаве.

Схватање пријатности рада у том смислу, да би се дотле дошло, да се раду тежи без обзира на ниже, основније материјалне користи, као што је то Fourier хтео, то јест и кад не би задовољење основнијих потреба било условљено радом, је далеко од стварних могућности и спада о област романтике; уосталом овакав захтев за радном пријатношћу почива на неисправном држању, да је ова принуда на рад, ова нужност рада један од првих разлога радне непријатности; стварно слика задовољења и ових основнијих потреба, свест да се иде њиховом задовољењу, по себи је праћена пријатношћу, а принуда ове врсте на рад, нужност рада, нема сама по себи ничег управљеног против људског достојанства и слично, те и не може као таква бити извор непријатности. Не може се радити о томе да се рад учини потпуно слободним, да се учини да се може радити или не радити, већ се може радити само о томе, да се рад, који је неизбежан, и ради чијег вр-

¹⁾ И делимична, специјална испитивања су често врло приметна и трају некад и годинама док се дође до позитивних резултата; тако се, примера ради, у С. С. С. Р. више од две године испитивао рад возовођа од групе психотехничара, инжењера, лекара и физиолога, при чему су многи чланови научне групе и сами вршили некад дуге путеве по ноћи и дану, невремену, магли, док се није дотле дошло, да се може установити најповољнији облик кабине, да се уведу мере за искључење потреса — за које се открило да су особито штетни —, да се одреди нарочита исхрана, да се трајање непрекидног рада са 12 до 14 часова сведе на 6 часова, да се ближе одреди од стране психотехничара значај повољног стана, стања у породици, и тако даље (Friedmann, op. cit., стр. 57, 58).

шења чак може постојати вишеструка принуда, учини пријатним, или бар што пријатнијим.

Како је највећи број особа упућен неминовно на економски рад ради стицања неопходних сретстава за живот и у вршењу ових економских делатности проводи замашан део свог живота, то пријатност или непријатност самог економског тока претставља једну животну околност од прворазредног значаја, која је, како је речено, од озбиљних последица не само у личном погледу, већ и у општем.

Односи нашег друштва су извесно далеко од стања какво је не тако давно било у пољу и у градовима, далеко су од стања кметства и њему сличних односа, који су тек у скоријој прошлости у нашем ближем културном кругу отстрањени, и који су били устањени мање више правним поретком, у ком се личност подложних некад потпуно занемаривала, излагала се употреби и злоупотреби од стране надређеног, самовољном отуђењу, чак и у недостојне сврхе, и којој је било одузето скоро свако право одлучивања, право слободног образовања своје породице, слободног настањивања на једном од добара које се обрађивало, и слично, док је доброг дела исхода рада, рада који је често био прекомеран, била лишавана... — као што су далеко на пример и од стања које је владало у почетцима индустријализације, када су велике масе из више узрока пролетаризованих биле принуђене да у скроз нездравим радним односима проводе на раду претежан део дана, под рђавим поступањем управљача и њихових заступника, уз најамницу која у много случајева није досезала ни за исхрањивање себе и својих, због чега су и остали чланови породице — жена, и деца, и сасвим малодобна — били такође принуђени на одлазак у овако неповољно уређена предузећа, под овако неповољним условима рада, — тако неповољним, да су и многи ближе незаинтересовани подизали свој глас и будили јавно мишљење, не би ли се стало на пут овим нечовечним условима рада, који су упропашћивали некад животе још у првој младости; у оваквим и сличним околностима рада није било места ни пријатности рада ни животном задовољству, о чему посредно сведоче и многи догађаји историје као израз овога стања. — Но током времена и стицањем многих догађаја и околности значај појединих друштвених редова се мењао,

као и њихов утицај на општи друштвени ток, па и на своју судбину; овим променама, често после истрајних напора од стране неповољним радним околностима непосредно погођених редова, или од стране осталих, долазило се до осетнијих побољшања у радном положају. Тако су разни облици личне, феудалне зависности престајали један за другим, то јест све се више одвајао личан, ванрадни живот, од радног живота у ужем смислу; да би човек живео, није више морао да трпи мешање феудалног господара не само у то шта ће се производити, него и мешање у породични живот, и друге тешке повреде личне слободе. У погледу индустријске производње су се уводила правна ограничења слободи уговарања, која се слобода због привредне слабости и зависности није могла користити од стране запослених на своје добро; на тај начин је био спречен штетни ноћни рад жена и деце, ограничена је дужина радног дана, који је понекада раније једва остављао времена за оскудни оброк и сан, и слично. Током времена на место равнодушности према туђој личности и људском достојанству шири се постепено један нов дух; човекољубље је ипак понајчешће било само по себи слабо да оствари побољшања у овом погледу; људи су често особито осетљиви на своје интересе и тад од истих нерадо отступају једино из човекољубља, отуда је ради остварења осетнијих побољшања у раду обично морао долазити потстицај, притисак, од стране непосредно заинтересованих у томе. — Удео јавне власти, као израз побуда, снага и интереса у питању, је био знатан у побољшању радних услова, и само би се могло говорити о његовом напредовању, ширењу и продубљивању, а никако о опадању његовога значаја.¹⁾ Улога јав-

¹⁾ Посредовање јавних власти је неизбежно у многим случајевима, пошто побољшање радних услова често претставља повећање, апсолутно и релативно, производних трошкова, те би отежавало тад стање у овом погледу напреднијих привредних јединица у међусобној утакмици; са ових разлога се приступа чак и међународном уређивању радних односа. Где побољшање радних услова не претставља повећање производних трошкова, него њихово релативно, или и апсолутно смањење, није било потребно да се долази до умешавања јавних власти да би се та побољшања спровела, сем онде где ипак није постојала свест о користи које у том погледу из повољних околности рада произлазе. Државна улога заштите слабијих наравно да је мање неопходна онде где су се ови редови организовали и створили мање више сами извесну јачу заштиту својих интереса.

них власти је ипак по својој природи ограничена на област здравствених установа и уређаја рада, на одређења радног времена и висине најамница, на ограничење употребе радне снаге жена и деце, на област разноструких осигурања и сличнијих крупних околности, а изван њеног непосредног дохвата нужно остају оне околности рада, које се не дају ставити у облик правних прописа или наредба, а које су ипак за свакодневни живот од не малог значаја, — као што се целокупни морал и учитивост не дају правом обухватити; но услед узајамних утицаја друштвених појава и ова путем јавних власти остварена побољшања, тим што су стварала извесну повољну настројеност духова, извештан начин мишљења и осећања повољан у погледу потпунијег признања човечје личности, особито где већ у друштву има подлоге за ову настројеност, добијала су шире поље утицаја, вршила обимнији утицај но што је онај, који је непосредни циљ мешања јавних власти. — Много побољшање у личном погледу учесника у раду је спроведено и вољом предузетника не само из разлога друштвеног мира и слично, него и из разлога, још чешће, побољшања прозводње, и то све више уколико је радеништво стицало свест о својој важности и снази и политички и општедруштвено се ослобођавало.¹⁾

Стицајем разних околности дошло се у оквиру разних држава до неједнаких стања радне пријатности, до неједнаких побољшања, тако да је слика која се пружа од државе до државе врло различита у том погледу. Није ретко да се

¹⁾ Међа између радних околности, повољних за вршиоца рада, које претстављају стварно смањење производних трошкова, и околности, повољних за вршиоца рада, које претстављају повећање трошкова, није нешто стално, него је у многим случајевима релативна, зависна од развитка индустрије, прираштаја становништва, од целокупног друштвеног склопа, и другог; од таквих околности зависи на пример да ли ће имаоци предузећа налазити већи интерес у томе да смање радно време односно напрегнутост у раду, или да, обратно, изнуђују напоран рад, не обзирајући се на то што ће запослене особе услед истрошености ускоро испати из производног процеса, пошто ће моћи бити замењене, — или да ли ће имати више интереса у томе да додељују већу најамницу, која ће довести до полетнијег рада услед боље исхране, већег општег задовољства, и другог, што ће усвојити у случајевима где је на пример прописима искључен принудни напор, или да, обратно, одржавају ниску најамницу, а потребни рад изнуђују, кад је то могуће, помоћу строгог надзора, система бескрајног платна, и тако даље.

под притиском непосредно заинтересованих, а и из других обзира, долази дотле да се ограничава приступ, затварају границе онима који би, привучени бољом могућношћу живота, напустили своју постојбину и тражили у овим напреднијим земљама запослења, толико су разлике велике; то се ради и зато, што тај повољни радни положај није само последица високог цењења човека, што је такође добрим делом условљено осталим повољним околностима, већ и последица стварних околности — понуде и тражње радне снаге, народног богатства, и сличног.

Напредак у смислу побољшања услова рада и тиме у смислу појачања радне пријатности је, скупно узев, несумњив према многим стањима ближе прошлости; и свест о људској вредности је развијенија — о вредности својој и туђој. Али и крај несумњивог побољшања у разном погледу остаје још доста чега да се оствари; при томе се ваљда не мора помирити с тиме, да као *ultima ratio* промена има да остане принуда, притисак у овом или оном облику; пријатност рада је добрим делом функција људске добронамерности и поштовања људског достојанства, а ово опет није последица једино материјалних односа у друштву; учинити да у друштву буде мало више добре воље, мало више уживљавања у живот своје околине, у њихове жеље, и у оно ситно, привидно незнатно, свакидашње, што живот испуњава, учинити да буде више саосећања, више разумевања, — једном речју прибавити више слободног, вољног поштовања норми, да се другима не чини оно што се не би желело да се од других нама чини, значи придонети осетно радној пријатности; пријатност рада није остварљива у попуној могућој мери све док, било на овај или онај начин, није остварена и извесна духовна промена, извесна духовна настројеност, а у стварању те настројености ниједно средство не треба да буде на одмет, ниједан облик утицања, ниједан облик васпитања, — докле год има правих односа надређености и подређености, то јест зависности.

Речено важи особито за наш ближи културни круг; индивидуализам је појачао себичне црте људског карактера, учинио да човек човеку не мисли на пријатељски начин, да му не жели задовољства у животу, и преваспитавање је неодложно, неодложно особито тамо где сами стварни дру-

штвени односи нису у довољној мери такви да би били сами у стању да доведу до побољшања у овом погледу. Не само да се не стварају, не пружају оне околности рада, које би могле неповољно деловати на производне трошкове или којима би били изложени могућој штети неки други своји интереси, него се некад не уводе ни побољшања са којима то не би био случај, просто, могло би се рећи, због инертности људских односа, због незаинтересованости на туђем добру, због тог што би се можда у додељивању повољних склоности другима видело у неку руку симболично вређање свог повлашћеног положаја; они који имају извесну власт у рукама често њу употребљавају само да би осећали њено присуство, што је тако раширена црта да су обратни случајеви скоро изузетни. Побољшање многих радних односа је међутим друштвена неопходност; и од будућности треба са разлогом очекивати настављање напретка у току, настављање у смислу побољшања радних услова многих друштвених редова, и, посебно, настављање у смислу усклађивања међуљудских односа. Треба се надати да ће радни односи све више бити правичношћу и човечношћу надахнути.

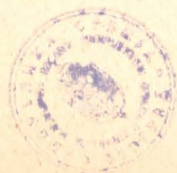
БИБЛИОГРАФИЈА

- Abbe Ernst: Socialpolitische Schriften, zweite Auflage, 1921.
Analyse des mobiles dominants qui orientent l'activité des individus dans la vie sociale, édition de l'Université libre de Bruxelles, tome I et II, 1938.
- Atzler Edgar und Lehmann Gunther: Anatomie und Physiologie der Arbeit, 1930.
- Baumgarten Dr. Franziska und Fabian Dr. Gerd: Psychotechnik der Menschenwirtschaft, 1930.
- Bücher Karl: Arbeit und Rhythmus, sechste Auflage, 1924.
- Dumas Georges: Nouveau traité de psychologie, tome deuxième, 1932, tome quatrième, 1934.
- Dunkmann Karl: Sociologie der Arbeit, 1933.
- Durkheim Émile: De la division du travail social, sixième édition, 1932.
- Elster Karl: Was ist Arbeit? Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 112 Band, 1919.
- Fourgeaud André: La rationalisation, 1929.
- Friedmann Georges: Problèmes du machinisme, 1934.
- Gide Charles: Cours d'Économie Politique, dixième édition, tome premier, 1931.
- Gide Charles — Rist Charles: Histoire des doctrines économiques, cinquième édition, 1926.
- Giese Dr. Fritz: Arbeits — und Berufspsychologie, 1928.
Handwörterbuch der Arbeitswissenschaft, 1930.
Theorie der Psychotechnik: Grundzüge der praktischen Psychologie I, 1925.
- Handwörterbuch der Staatswissenschaften, vierte Auflage.
- Herkner Dr. Heinrich: Die Arbeiterfrage, fünfte Auflage, 1908.
- Lahy J.-M.: La sélection psychophysiologique des travailleurs, 1927.
- Levenstein Adolf: Arbeiterbriefe — Aus der Tiefe, 1909.
- Lexis Wilhelm: Allgemeine Volkswirtschaftslehre, 1910.
- Lipmann Otto: Lehrbuch der Arbeitswissenschaft, 1932.

- Lombroso Gina: La rançon du machinisme, 1931, trad.
 Лоренц Dr. Борислав: Психологија, 1926.
 Malapert Paulin: Psychologie, septième, édition, 1918.
 Man Henri de: La joie au travail, 1930.
 Marshall Alfred: Principes d'économie politique, tome premier, 1906, tome deuxième, 1909, trad.
 Münsterberg Hugo: Psychologie und Wirtschaftsleben, vierte Auflage, 1919.
 Петронијевић Бранислав: Основи емпириске психологије, друго издање, 1923, 1925, 1926.
 Pistor Ernst: Ein Beitrag zur Psychologie des amerikanischen Arbeiters, Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1903, Band XXV.
 Rocher Wilhelm: System der Volkswirtschaft, erster Band, vierundzwanzigste Auflage, 1906.
 Roustan D.: Psychologie, huitième édition, 1923.
 Say Jean - Baptiste: Cours complet d' économie politique, troisième édition, tome I, 1852.
 Seubert Rudolf: Aus der Praxis des Taylor-Systems, vierter Neudruck, 1920.
 Sombart Werner: Der moderne Kapitalismus, erster Band, sechste Auflage, 1924.
 Tarde Gabriel: Psychologie économique, 1902.
 Taylor Frederick Winslow: Die Grundsätze wissenschaftlicher Betriebsführung, 1919, Übersetz.
 Villey Edmond: Charles Fourier, l'homme et son oeuvre, 1898.
 Weber Max: Zur Psychophysik der industriellen Arbeit, Archiv für Socialwissenschaft und Socialpolitik, 1908, 1909.
 Winkler Herbert: Die Monotonie der Arbeit, Zeitschrift für angewandte Psychologie, Band 20, Heft 1 und 2, 1922.
 Wunderlich Herbert: Die Einwirkung einförmiger zwangsläufiger Arbeit auf die Persönlichkeitsstruktur, Zeitschrift für angewandte Psychologie, Band 25, Heft 5, 1925.
 Yovanovitch D.: Le rendement optimum du travail ouvrier, 1923

САДРЖАЈ

	Стр.
<i>Неколико претходних речи</i>	5
<i>Економски рад</i>	10
<i>О пријатности</i>	19
<i>О пријатности економског рада</i>	24
Општа анализа радне пријатности одн. непријатности	24
Извесна разматрања о пријатности рада у економско-социолошкој литератури	37
Изучавање потреба као претпоставка правилне организације рада	43
Значај радне пријатности у погледу радног исхода	48
<i>Посебна разматрања о пријатности економског рада.</i>	
<i>Подела рада посматрана са те стране.</i>	53
О замору. Општи поглед на питање дужине радног времена.	53
Сазнавање, откривање.	62
Друштвеност	64
Лепо у раду	65
О независности у раду	67
Безбедност живота и рад	70
Питања у вези са поседовањем	75
Свест о корисности. Поштовање рада.	79
О правичности и једнакости. О облику најамнице.	83
Морална дужност рада	92
Техничка подела рада и радна пријатност. Питање досаде, монотоније у раду, њено тумачење. . .	98
<i>Значај веће или мање пријатности рада у погледу висине награде</i>	111
<i>Захтев за радном пријатношћу. Поштовање личности и повољно устројство рада.</i>	117
<i>Библиографија</i>	127

Juv. kn.
39265

CURRICULUM VITAE

Кузмановић А. Божидар: — Рођен у Београду 14 августа 1913 године (по новом); родитељи Александар Ј. Кузмановић, генерални инспектор Министарства унутрашњих послова, и Зорка, рођена Влајковић. Народности југословенске — српске, вере источно-православне. Кроз целокупно основно и гимназиско школовање био одличан; сведочанство о вишем течајном испиту је само са одличним оценама. Бави се и музиком — клавиром; још као млад гимназиста узимао учешћа на јавним приредбама; Музичку школу у Београду (виши отсек) завршио 7 новембра 1935 године, такође само са одличним оценама. Говори француски и немачки. — На Правни факултет Универзитета у Београду уписао се 30 септембра 1932; исти завршио 15 фебруара 1937 са средњом оценом 8,9. Усмени докторски испит економско-финансиске групе положио 26 јуна 1939 године са одликом. Писмени докторски испит на основу ове докторске дисертације положио једногласно 29 јуна 1940 године. По дипломирању на Правном факултету радио као адвокатски приправник — волонтер у суду, и затим код адвоката.
